

UNIVERZITET U SARAJEVU
EKONOMSKI FAKULTET

ZAVRŠNI RAD

**PATRIJARHALNE DRUŠTVENE STRUKTURE I NJIHOV UTICAJ
NA STATUS LIDERA I LIDERICA U POLITICI U BiH**

Sarajevo, septembar 2024.

KATARINA TRAPARA

U skladu sa članom 54. Pravila studiranja za I, II ciklus studija, integrisani, stručni i specijalistički studij na Univerzitetu u Sarajevu, daje se

IZJAVA O AUTENTIČNOSTI RADA

Ja, Katarina Trapara, student/studentica drugog (II) ciklusa studija, broj index-a 5664 na programu Menadžment, smjer Menadžment, izjavljujem da sam završni rad na temu:

PATRIJARHALNE DRUŠTVENE STRUKTURE I NJIHOV UTICAJ NA STATUS LIDERA I LIDERICA U POLITICI U BiH

pod mentorstvom doc. dr. Jasna Kovačević izradio/izradila samostalno i da se zasniva na rezultatima mog vlastitog istraživanja. Rad ne sadrži prethodno objavljene ili neobjavljene materijale drugih autora, osim onih koji su priznati navođenjem literature i drugih izvora informacija uključujući i alate umjetne inteligencije.

Ovom izjavom potvrđujem da sam za potrebe arhiviranja predao/predala elektronsku verziju rada koja je istovjetna štampanoj verziji završnog rada.

Dozvoljavam objavu ličnih podataka vezanih za završetak studija (ime, prezime, datum i mjesto rođenja, datum odbrane rada, naslov rada) na web stranici i u publikacijama Univerziteta u Sarajevu i Ekonomskog fakulteta.

U skladu sa članom 34. 45. i 46. Zakona o autorskom i srodnim pravima (Službeni glasnik BiH, 63/10) dozvoljavam da gore navedeni završni rad bude trajno pohranjen u Institucionalnom repozitoriju Univerziteta u Sarajevu i Ekonomskog fakulteta i da javno bude dostupan svima.

Sarajevo, 10. 9. 2024.

Potpis studenta/studentice:

SAŽETAK

Tema ovog rada je Patrijarhalne društvene strukture i njihov uticaj na status lidera i liderica u politici u BiH. Kako bi se što jasnije sagledala zadata tema, prvo ću objasniti pojmove društvene strukture, patrijarhata, te političkog liderstva. Društvena struktura predstavlja relativno stabilno organizovani skup društvenih institucija i obrazaca institucionalizovanih odnosa koji zajedno čine jedno društvo. Patrijarhat, posmatran uopšteno je oblik društvene organizacije, formalne ili neformalne, u kojoj muškarci imaju primarnu kontrolu nad društvenim, političkim, ekonomskim i kulturnim institucijama. Dominacija muškarca je izražena kroz različite društvene prakse i običaje te je prate i perpetuiraju odgovarajuće društvene ideologije. Kako bi se govorilo o današnjoj situaciji u društvu, kada je riječ o liderstvu u politici, potrebno se osvrnuti na istorijske korijene. Na današnje stanje nije uticala samo politika s kraja prošloga vijeka, niti događaji koji su ga obilježili, već se u širem kontekstu treba osvrnuti na istorijske, ideološke i religijske koncepte koji su oduvijek kreirali rodne odnose na južnoslavenskom prostoru. Koliko su se i kako patrijarhalni obrasci mijenjali kroz istoriju do danas ili koliko se patrijarhalna kultura prilagodila tranzicijskim projektima i da li uopšte prolazi tranzicijsko stanje? Jesu li najveća dostignuća u razobličavanju patrijarhalnih stereotipa, ipak, bila ona iz vremena bivše Jugoslavije kada su žene dobile pravo glasa, odnosno kada su bile u istoj poziciji kao i muškarci pri dobijanju posla i visini plate? Antifašistički front žena (AFŽ), bila je ženska politička organizacija, osnovana 6. decembra 1942. godine u Bosanskom Petrovcu na Prvoj zemaljskoj konferenciji žena. U različitim dokumentima ženama je potvrđeno aktivno i pasivno biračko pravo, koje su one već 1941. godine koristile prilikom izbora za narodnooslobodilačke odbore kao nove organe vlasti. Za položaj žena na Balkanu, pa tako i u Bosni i Hercegovini kao njegovom sastavnom dijelu, veoma je važna reprodukcija mita o balkanskom patrijarhatu. Stavovi o rodnoj ravnopravnosti su generalno ispunjeni stereotipima i uvjerenjima o dominantnoj ulozi i poziciji muškarca.

Cilj ovog rada je da se ukaže na uticaj patrijarhalne društvene strukture na status lidera i liderica u politici u BiH, s fokusom na status liderica. Shodno navedenom, postavlja se istraživačko pitanje: Na koje načine patrijarhalna struktura društva utiče na status političkih liderica i lidera u BiH? Kako bi se odgovorilo na pitanje, koristiće se kvalitativna metoda i primijeniti intervju na uzorku od 6 mladih ljudi koji su politički aktivni na prostoru BiH.

Ključne riječi: patrijarhat, lideri, liderice, politika, žene, BiH...

ABSTRACT

The topic of this work is Patriarchal social structures and their influence on the status of political leaders in Bosnia and Herzegovina. In order to understand the given topic as clearly as possible, I will first explain the concepts of social structure, patriarchy, and political leadership. The social structure represents a relatively stably organized set of social institutions and patterns of institutionalized relationships that together form one society. Patriarchy, generally speaking, is a form of social organization, formal or informal, in which men have primary control over social, political, economic, and cultural institutions. Male dominance is expressed through various social practices and customs and is followed and perpetuated by corresponding social ideologies. In order to talk about today's situation in society, when it comes to leadership in politics, it is necessary to look back at the historical roots. Today's situation was not only influenced by the politics of the end of the last century, nor the events that marked it, but in a broader context, we should look back at the historical, ideological and religious concepts that have always created gender relations in the South Slavic area. To what extent and how have patriarchal patterns changed throughout history until today, or how much has patriarchal culture adapted to transitional projects, and is the transitional state passing at all? Were the greatest achievements in debunking patriarchal stereotypes, however, those from the time of the former Yugoslavia, when women got the right to vote, that is, when they were in the same position as men when it comes to getting a job and getting a salary? The Anti-Fascist Women's Front (AFŽ) was a women's political organization, founded on December 6, 1942 in Bosanski Petrovac at the First World Women's Conference. In various documents, active and passive voting rights were confirmed for women, which they already used in 1941 during the elections for national liberation committees as new authorities. The reproduction of the myth of the Balkan patriarchy is very important for the position of women in the Balkans, and also in Bosnia and Herzegovina as an integral part of it. Attitudes about gender equality are generally filled with stereotypes and beliefs about the dominant role and position of men.

The aim of this paper is to point out the impact of the patriarchal social structure on the status of leaders in politics in Bosnia and Herzegovina, with a focus on the status of female leaders. Accordingly, a research question is asked, which reads: In what ways does the patriarchal structure of society affect the status of political leaders in Bosnia and Herzegovina? In order to answer the research question, a qualitative method will be used. In this context, an interview will be applied to a sample of 6 young people who are politically active in BiH.

Keywords: patriarchy, leaders, female leaders, politics, women, BiH...

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. PATRIJARHALNE DRUŠTVENE STRUKTURE	3
2.1. Istorijski osvrt na poimanje i prisustvo patrijarhata u društvenim strukturama.....	3
2.2. Pojam društvene strukture	8
3. LIDERSTVO	8
3.1. Pojam i definicija liderstva	8
3.2. Vrste liderstva	9
3.3. Političko liderstvo	11
3.4. Žene kao lideri.....	13
4. PATRIJARHALNE DRUŠTVENE STRUKTURE I LIDERSTVO U POLITICI	18
4.1. Antifašistička fronta žena (AFŽ).....	18
4.2. Patrijarhalne društvene strukture i njihov uticaj na položaj žene u politici u novije doba.....	20
4.3. Patrijarhalne društvene strukture i njihov uticaj na položaj žene u politici u svijetu	23
4.4. Uticaj patrijarhalne društvene strukture na položaj žene u politici u regionu	26
4.5. Uticaj patrijarhalne društvene strukture na položaj žene u politici u BiH... 29	
5. ISTRAŽIVAČKI DIZAJN I METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA	33
6. REZULTATI EMPIRIJSKOG ISTRAŽIVANJA	36
6.1. Tema: „Patrijarhalne norme i njihov uticaj na politički život“	36
6.2. Tema: „Uticaj patrijarhalnog društva na političku participaciju žena“.....	41
6.3. Tema: „Promocija rodne ravnopravnosti“	42
7. ZAKLJUČAK.....	47
8. REFERENCE	51

POPIS TABELA

Tabela 1. Profil učesnika u intervju.....	33
Tabela 2. Osnovna pitanja iz intervju.....	34

POPIS SKRAĆENICA

BiH – Bosna i Hercegovina

AFŽ – Antifašistička fronta žena

COVID-19 – eng. Coronavirus disease 2019

KPJ – Komunistička partija Jugoslavije

1. UVOD

U ovom radu biće riječi o patrijarhalnim društvenim strukturama i njihovom uticaju na status lidera i liderica u politici u BiH. Kako bi se jasno sagledao uticaj patrijarhalnih struktura na zastupljenost žena i muškaraca u politici u našoj zemlji, potrebno je prvo objasniti šta podrazumijeva patrijarhat, te koliko je zastupljen u našem društvu, ali i na koji način utiče na zastupljenost i status muškaraca i žena u politici. Tim povodom napraviće se i osvrt na istorijski razvoj patrijarhata, njegovu zastupljenost i prisutnost u našem društvu. Takođe važan pomena je i AFŽ, s obzirom na to da se u radu pominje status žena u društvu, konkretnije u politici. O ovom pokretu žena kao i njihovom načinu borbe za svoja prava i rezultatima te borbe biće riječi u posebnom poglavlju ovog rada gdje će biti iznesen kompletan koncept udruženja žena.

Patrijarhat je oblik društvene organizacije, u kojoj muškarci imaju primarnu kontrolu nad društvenim, političkim, ekonomskim i kulturnim institucijama, u odnosu na žene. Dominacija muškarca je prisutna u svim sferama društvenih odnosa, a žena se stavlja u drugi plan, što svakako ukazuje da je riječ o svojevrsnom društvenom problemu. Patrijarhat insistira na dominaciji i superiornosti muškaraca nad svima koji se smatraju slabima, a naročito nad ženama. Takođe, patrijarhat se smatra i jednim oblikom političke moći, što je praktično i moguće uvidjeti, uzimajući u obzir zastupljenost muškaraca u politici, te njihovu brojnost u odnosu na žene, na pomenutim pozicijama. Naravno, takav slučaj nije prisutan samo u politici, nego i u drugim sferama, ali nas konkretno zanima politika i zastupljenost žene i muškaraca u njoj. Patrijarhat je nažalost, i dan danas dosta zastupljen u našem društvu. Istraživanje patrijarhalne društvene strukture i pozicije žena u društvu, izuzetno je važno, kako zbog poređenja ženske pozicije tokom različitih prethodnih perioda, tako i zbog analize istorijskih i ideoloških koncepata, koji su uticali na poziciju druge u patrijarhalnoj kulturi.

Kada su u pitanju začeci patrijarhata, postoje različite teorije o njegovom postanku. Jedna od zanimljivijih činjenica je svakako ta da patrijarhat, marginalizacija žena i oružani sukobi imaju zajedničke korijene, ali je svakako i logična posljedica, jer su u prošlosti stalni ratovi i osvajanja upravo i doveli do dominacije i veličanja muškarca. Detaljnije o istorijskom razvoju patrijarhata biće riječi u samom radu, u posebnom poglavlju posvećenom tome.

Kada se govori o patrijarhalnim društvenim strukturama i njegovom uticaju na status liderica u politici u BiH, nužno je pomenuti AFŽ, odnosno antifašistički pokret žena, gdje su se udružene žene borile za svoja prava i ravnopravnost sa muškim polom. Zapravo to su prvi pokušaji žena na našim prostorima, koje su imale učešće u ratu. Iako su imale standardne „ženske“ uloge, pomagale su ranjenicima, kuvale, ipak su po prvi put u velikom broju imale učešće u ratnim događajima. Čak i nakon završetka rata, antifašistkinje su ostale snažno motivisane borbenim duhom antifašističkog pokreta otpora. Partizani su pobijedili zahvaljujući upornoj borbi, ali dobrim dijelom političkom učešću žena. Žene su se, osim za učešće u ratu i politici, borile i za svoja prava u pogledu masovnog opismenjavanja žena, ali i u pogledu zapošljavanja žena.

Za društveni položaj žena na Balkanu, pa tako i u Bosni i Hercegovini kao njegovom sastavnom dijelu, veoma je važno poimanje mita o balkanskom patrijarhatu. Iako se ovaj mit koristi i u pogrđnom smislu tog izraza, umjesto da rezultat bude promjena, situacija u praksi je obrnuta. U takvim uslovima, *gender mainstreaming* kao globalna politika rodne ravnopravnosti, primijenjen je institucionalno i pravno, ali još nije adekvatno ostvarena njegova primjena *de facto*, odnosno na mikro planu svake individue. Naime, patrijarhat je i dalje zastupljena pojava u našem društvu, iako je prošlo mnogo vremena od borbe žena za jednakost sa muškarcima, na svima poljima pa tako i u političkom životu. Rodne nejednakosti su veoma izražene a manifestuju se u „objektivnim“ aspektima učešća u javnoj sferi, prije svega na tržištu rada, ali i u „subjektivnim“ aspektima prepoznatim kroz stavove o rodnim ulogama, iza kojih se nalaze internalizovani kulturni modeli, među kojima je najrasprostranjeniji patrijarhalni.

Kada je u pitanju naša zemlja i položaj muškaraca i žena u politici, te njihova zastupljenost, provedena su istraživanja na zadatu temu, a ukazuju da je položaj muškaraca i dalje povoljniji položaj, kada je u pitanju stepen zaposlenosti, kao i socijalni status u društvu. A stavovi prema rodnoj ravnopravnosti su generalno ispunjeni stereotipima i uvjerenjima o dominantnoj ulozi i poziciji muškarca. Ovakvo saznanje je poražavajuće, imajući u vidu koliko je društvo napredovalo u brojnim segmentima i zahvaljujući brojnim napretcima, ali stereotip o patrijarhatu i dalje „živi“, te se pol ne javlja kao važna determinanta u obavljanju ovih različitih društvenih uloga. Upravo takvi stereotipi sprječavaju žene da aktivno učestvuju na tržištu rada i u politici a povezani su sa društveno konstruisanim rodnim ulogama koje ženama dodjeljuju njihovu primarnu ulogu u privatnom domenu, držeći ih odgovornim za neplaćeni posao u domaćinstvu.

Nedostatak zastupljenosti žena u politici nije problem prisutan samo u Bosni i Hercegovini, nego i u cijelom svijetu. Postoji samo varijacija stepena u kojem se ova činjenica mijenja širom svijeta. Dakle, neke zemlje možda imaju relativno više žena uključenih u politiku u odnosu na neke druge zemlje, ali osnovna činjenica je da su žene nedovoljno zastupljene u politici.

Problemi sa kojima se žene suočavaju u politici imaju zajedničke korijene sa problemima koji onemogućavaju emancipaciju žena u bilo kojoj drugoj sferi. Dakle, žene političari, poslovne žene, rukovodioci, naučnici ili bilo koje druge pozicije koje uključuju određenu moć, uvijek će dolaziti sa zajedničkim snagama koje se suprotstavljaju rastu u njihovim oblastima. Sve se može pripisati patrijarhalnim vrijednostima, koje su ugrađene u društvo a koje smatraju da su žene nesposobne da se nose sa moći i odgovornošću. Patrijarhalne norme narušavaju povjerenje u sposobnosti žena, stvarajući prepreke na njihovom putu prema političkoj ili bilo kojoj drugoj vrsti moći. Ova uvjerenja stvaraju atmosferu u kojoj je ženama teže ostvariti napredak ili biti prepoznate za svoje sposobnosti.

Ovaj rad ima za cilj da se objasni na koji način patrijarhat utiče na status političkih liderica i lidera u BiH, prvenstveno liderica. Dakle, akcenat je na situaciji u našoj zemlji. Kako bi se približio uticaj sveprisutnog patrijarhata u društvu na položaj i zastupljenost muškaraca i

žena u politici, praviće se istorijski osvrt, sa akcentom na pokušaje žena da se izbore za prava i jednakost, zatim će se kroz istraživanje ukazati na to kakvu je političku scenu formirao patrijarhat u našoj zemlji. Ovo je svakako interesantna tema, vrijedna pomena i istraživanja, koja je od davnina predmet istraživanja i pokazatelj mukotrpane i istrajne borbe žena za svoja prava i jednakost u svim segmentima društva. Brojne borbe žena su urodile plodom, ali je pored toga i dan danas uticaj patrijarhata ostao i nije u potpunosti promijenio status žene, o čemu će detaljnije biti riječi u ovom radu.

2. PATRIJARHALNE DRUŠTVENE STRUKTURE

Kako bi se govorilo o patrijarhalnim društvenim strukturama, potrebno je prvo razjasniti pojam društvenih struktura uopšte. Društvena struktura predstavlja relativno stabilno organizovani skup društvenih institucija i obrazaca institucionalizovanih odnosa koji zajedno čine jedno društvo. Svako društvo je grupisano u strukturno povezane grupe sa različitim funkcijama, značenjima i svrhama. Jedna od takvih struktura je i patrijarhalna društvena struktura, o kojoj će u ovom poglavlju i biti riječi. Tim povodom, krenućemo hronološkim redom, odnosno istorijski, kada se prvi put pojavljuje ovaj pojam, kao i šta predstavlja i na šta se odnosi.

2.1. Istorijski osvrt na poimanje i prisustvo patrijarhata u društvenim strukturama

Istraživanje patrijarhata i statusa žena u društvu izuzetno je važno, kako zbog poređenja položaja žena tokom različitih prethodnih razdoblja, tako i zbog analize istorijskih, ideoloških koncepata koji su uticali na položaj žene u patrijarhalnoj kulturi. Naime, na trenutno stanje, kada je riječ o statusu žene i njenom položaju u politici i uopšte u društvu, „nije uticala samo politika s kraja prošloga vijeka, niti događaji koji su ga obilježili, već se u širem kontekstu treba osvrnuti na istorijske, ideološke i religijske koncepte koji su oduvijek kreirali rodne odnose na južnoslavenskom prostoru.“ (Gazetić, 2008.). Patrijarhat je od davnina prisutan u društvu, samo je prolazio različite faze razvoja, odnosno bio je kroz različite periode različito zastupljen, a oblikovan je borbama i pokretima žena za svoja prava. O prisustvu patrijarhata u društvu biće riječi, kao što je rečeno, hronološkim redom, počevši od srednjeg vijeka pa do današnjeg dana.

„Jako važno pitanje je pitanje koliko se obrazac patrijarhata mijenjao od srednjeg vijeka, pa do današnjeg dana. Svakako da je pretrpio promjene, te da sadašnji oblik, ali i obim patrijarhata uveliko se razlikuje od onih obrazaca u njegovim začetcima. U vezi s navedenim mogu se postaviti brojna pitanja, kako bi se ukazalo na nastale promjene. Jedno od pitanja je svakako i to šta je najviše uticalo na promjene u patrijarhalnim stereotipima? Jesu li najveća dostignuća u razobličavanju patrijarhalnih stereotipa, ipak, bila ona iz vremena bivše Jugoslavije kada su žene dobile pravo glasa, pravo na pobačaj, odnosno kada su bile u istoj poziciji kao i muškarci pri dobijanju posla i visini plate?“ (Gazetić, 2008.). Svakako smatram

da bi se moglo reći da jesu, bar kada su u pitanju naši prostori, odnosno zemlje regiona, nekadašnje članice države Jugoslavije, gdje spada i Bosna i Hercegovina. Ovo je važno istaći, imajući u vidu da je u radu glavna riječ po pitanju patrijarhata fokusirana na Bosnu i Hercegovinu.

Radi ukazivanja na nekadašnje stanje i stanje sada, te razlike, krenućemo od situacije u srednjem vijeku. Kakva je zapravo patrijarhalna struktura srednjeg vijeka, moguće je utvrditi na osnovu prava žena iz tog perioda jer su one kao „druge“ oduvijek imale podređenu ulogu u dominantnoj muškoj kulturi. „Ratovi, osvajanja i koloniziranje određenih prostora znatno su uticali na poziciju ženskog roda u društvenim zajednicama, a vladajuća ideologija je u svakom dijelu ljudske istorije koristila patrijarhalne obrasce kako bi nametnula određeno ponašanje žena i muškaraca.“ (Gazetić, 2008.). U takvim nametnutim odnosima muškaraca i žena, žene su imale manje prava i bile su podređene, odnosno „druge“.

Ako se aktivno učešće žena u javnom i političkom životu posmatra kao nešto što ukazuje na ravnopravnost polova od perioda srednjeg vijeka, zatim osvajanja naših prostora od strane austrougarske i turske vlasti, pa do socijalizma i nacionalizma, asimetrija polova najizraženija je u vrijeme srednjeg vijeka.

Izbor da se krene od srednjeg vijeka nije slučajna, naprotiv itekako je opravdan i logičan. Dakle, u srednjem vijeku je najviše do izražaja dolazio upravo patrijarhat. Kada je riječ o ovom periodu obuhvatiće se zemlje Evrope, kako se ne odstupilo od teme i otišlo predaloko prilikom tumačenja uticaja patrijarhata na položaj žena u društvu i politici. U većini evropskih zemalja, upravo zbog brojnih ratova i osvajanja, u tom periodu, muškarci su tretirani kao heroji i vitezovi, što je uslovalo nepovoljniji položaj žena, odnosno živjele su u sjenci muškaraca. To je i logična posljedica, ako se uzme u obzir činjenica da su muškarci imali aktivno učešće prije svega u ratovima, ali i u politici. Oni su bili aktivni učesnici ratova, osvajanja, političkih aktivnosti i slično, međutim iako bitna to im nije bila jedina uloga. Pored osvajanja i herojskih podviga, muškarci su i u porodici bili najvažnije figure, kao zaštitnici, kao osobe koje doprinose blagostanju porodice i bave se svim pitanjima, a uloga žene je bila da se bavi domaćinstvom i vodi brigu o djeci i ostalim članovima porodice. Uloge su bile jasno podijeljene i tu nije bilo izuzetaka. Žene nisu imale nikakva prava, ni pravo na obrazovanje, ni pravo glasa niti da bilo kakve odluke donose samostalno. Međutim, takvo stanje se vremenom mijenjalo, iako je naredni period bio po mnogo čemu vrlo sličan srednjem vijeku.

Nadalje, dolaskom Turaka, na Balkansko poluostrvo, patrijarhat je bio najbliži onom u srednjem vijeku, jer je zavladao kodeks ponašanja gdje su žene ćutale na nejednakost polova, a muškarac je imao svu vlast nad svojom djecom, a posebno se to isticalo nad ženskom djecom, a takav odnos prema ženama zadržao se u nekim sredinama i kasnije, u dvadesetom vijeku. Borbe žena su od davnina bile prisutne i jako interesantno koncipirane. Oduvijek su bile istrajne u nastojanjima da mijenjaju svoj položaj i poboljšaju ga koliko god je to moguće, a možda su i najčešće se borile upravo za pravo glasa koje im je inače bilo uskraćeno. Tako je nastao jedan od značajnijih pokreta žena za jednaka prava, a u prvom redu za pravo glasa,

takozvani Sufražetski pokret, koji je nastao u anglosaksonskim zemljama, a posebno u Velikoj Britaniji.

„Sufražetski pokret s kraja devetnaestog vijeka nedvosmisleno će uticati na sve kulture i u nekima će žene konačno prestati prihvatati poziciju društveno marginalizovane jedinice, pa se tako o ženskom pitanju raspravlja i na južnoslavenskom prostoru početkom dvadesetog vijeka.“ (Gazetić, 2008.). Ovo je takođe jedan od interesantnih poteza žena u borbi za jednakost. „Sufražetkinje, koje su obilježile borbu za ženska prava, a posebno za pravo glasa, bile su zagovornice ženskog prava glasa. Po prvi put su ih tako nazvali u londonskim novinama, a britanske aktivistice taj su naziv prihvatile, dok se pojam sufražetkinja u Americi odnosio na radikalne i militantne grupe žena.“ (Vidaković, 2011.).

Borba žena za prava ne završavaju se na Sufražetskom pokretu. Nastavljaju se i na drugim prostorima i pod različitim nazivima, a cilj je ostao isti – jednakost sa muškarcima, koju inače nisu žene uživale.

Na prostorima nekadašnje države Jugoslavije, značajna prekretnica, kada su u pitanju prava žena su godine nakon završetka Drugog svjetskog rata. Svojim učešćem u ratu, žene u većini zemalja su kao nagradu za to dobile pravo glasa, ali i društveni angažman. Na ovom prostoru na snagu je stupila komunistička verzija patrijarhata, koja se razlikuje od onog koncepta iz devetnaestog vijeka, a posebno od savremene patrijarhalne kulture, koja je sada prisutna u društvu. Socijalizam je propagirao jednakost između muškaraca i žena, ali je to bilo često samo deklarativno, što potvrđuje i ukidanje Antifašističkog pokreta žena. „Takozvani „Komunistički patrijarhat“ je zbog različitih stavova u određenim razdobljima prema ženskom rodu ili ženskim udrugama, moguće podijeliti u nekoliko razdoblja, pri čemu prvo predstavlja doba tokom i poslije završetka rata kada su žene dobile pravo glasa, a njihove zasluge za oslobođenje omogućile kakvu – takvu afirmisanost.“ (Gazetić, 2008.). Kada je riječ o ženama sa naših prostora, ovo je jedna od prvih značajnih borbi za jednakost. Međutim, ovakav stav će se promijeniti krajem pedesetih godina zbog jačanja koncepta patrijarhata. Primjećuje se da patrijarhat, uprskos upornim borbama i aktivnostima žena, ipak ponovo doživljava jačanje.

U pogledu statusa žene u društvu zanimljivi su stavovi autorice Stevanović. „Dijahronijska istraživanja balkanskih žena trebalo bi da se pozabave ne samo specifičnostima rodni odnosa i istorijom žena u balkanskim društvima već da budu korisna i za razumijevanje rodne dinamike u socijalističkom i postsocijalističkom periodu, koji često perfidno krije svoje lice, deklarativno promovisući jedne vrijednosti.“ (Stevanović, 2011.). Autorica je prilikom pisanja o položaju žene, navela kao primjere rituale koji se vezuju za sahrane, u kontekstu istraživanja glasa žene kroz istoriju Balkana. Iako je ovo specifična situacija, koja dovodi do potrebe žene da reaguje svojim glasom na gubitak, te da je javno dozvoljeno pustiti glas i na taj način ispoljiti svoje emocije, interesantno je da se uopšte analizira ta potreba i ujedno i uloga žene na sahrani.

„Naime, podaci koji se odnose na rodnu raspodjelu moći u trenutku smrti nesumnjivo ukazuju na zaključak da je uloga žena u ovim prilikama veoma značajna i da je žensko naricanje bilo neizostavni dio pogreba, ali i da su u toku VII i VI vijeka p. n. e. uvedene brojne zakonske mjere širom grčkog svijeta (između ostalog i Solonov zakonik u Atini) koje su se odnosile na ograničavanje uloge žena u ovoj prilici. Riječ je o dvostrukoj tišini koja zahtijeva da bude prekinuta - jedna „tišina“ je rezultat neprekidnih napora u tradicionalnim balkanskim društvima da se ženski glas ukroti (a to je uspijevalo samo povremeno; uostalom, da nije tako, ne bi ni bilo konstantnih napora da se to učini), a druga se odnosi na neprekidno zanemarivanje istraživanja aktivne ženske uloge u istoriji.“ (Stevanović, 2011.).

Što se tiče segmenta pomenutih rituala, istraživanja tradicije i položaja žena u patrijarhalnim društvima na Balkanu treba da se koriste kao suprotnost konzervativizmu koji raste u balkanskom svakodnevnom životu, kako bi se dobilo dublje razumijevanje pojednostavljenih rodni obrazaca.

Kada se govori o patrijarhatu i položaju žena, vrijedna pomena je i knjiga pod nazivom „Polni ugovor“ autorice Pejtmen. Priča o polnom ugovoru bavi se i genezom političkog prava, i razjašnjava zašto je korišćenje tog prava legitimno - ali to je priča o političkom pravu kao patrijarhalnom pravu ili polnom pravu, o moći koju muškarci imaju nad ženama. Autorica ugovor posmatra kao princip društvenog udruživanja odnosno kao jedno od najvažnijih sredstava stvaranja društvenih odnosa.

Predmet rasprave, kada su u pitanju prava žena, nije samo pravo glasa žene, nego i druga prava, pravo na sklapanje braka, pravo na zaposlenje kao i druga prava.

„Feministkinje su se detaljno bavile bračnim ugovorom, ali je njihove tekstove i aktivnosti ignorisala čak i većina onih koji su teoriju ugovora i ugovor o zapošljavanju kritikovali sa pozicija socijalizma, a bar bi se od njih moglo očekivati da budu iskreno zainteresovani za feminističke argumente.“ (Pejtmen, 2001.). Autorica se u svojoj knjizi bavi odnosom patrijarhata, socijalizma i feminizma.

„Složeni odnos patrijarhata, ugovora, socijalizma i feminizma je relativno slabo izučen. Istraživanje tog područja kroz priču o polnom ugovoru pokazuje kako se neki tekući trendovi socijalizma dodiruju s najradikalnijom teorijom ugovora. Tačka presjeka nalazi se u ideji da prema čuvenoj Lokovoj formulaciji, "svaki čovjek ima svojinu nad svojom vlastitom ličnošću. Sve jedinice su vlasnici, svako posjeduje svojinu nad svojim sposobnostima i atributima.“ (Pejtmen, 2001.). Ovakva ideja je ključna za borbu protiv patrijarhalne dominacije i upravo ona je nadahnula feministkinje da se bore za ženska prava i onda i dan danas.

Ratna dešavanja u socijalističkoj Jugoslaviji uvela su balkanizam u zapadnoevropsku i američku feminističku literaturu. „Novi simbol rata je starica izbjeglica ili silovana mlada žena, gotovo djevojčica. Angažovana žena ili više uopšte ne postoji u analizama rata, ili postoji jedino i isključivo ukoliko je (već bila, ili upravo postala) antiratna feministkinja.

Druga promjena se ogleda u feminističkom pristupu jugoslovenskom socijalizmu i postsocijalizmu. Klasična zapadna feministička literatura je proučavala jugoslovenski socijalistički projekat ženske emancipacije analizirajući kako njegova dostignuća tako i njegova ograničenja.“ (Drezgić, Žarkov, 2005.).

Simbolika žene žrtve rata u feminističkoj literaturi bivše Jugoslavije nije jednostavna kao što se čini. „Ona je komplementarna predstavama o ženi-mirotvorki, aktivistkinji, a u isto vrijeme njena suprotnost, u svojoj simboličkoj nemoći i pasivnosti. Ovdje se kontrast između žena i muškaraca (u ratu) pojačava metaforama (ženske) mekote naspram (muške) rigidnosti.“ (Drezgić, Žarkov, 2005.). Analizirajući navedene stavove autora Drezgić i Žarkov, dolazi se do zaključka da je feminizam sklon radikalizmu i esencijalizmu, olako prihvata i proizvodi balkanizam.

Feministkinje u bivšoj Jugoslaviji su doprinijele kritici patrijarhalnog karaktera rodnih odnosa u praksi koji su bili u suprotnosti sa socijalističkom ideologijom o ženskoj emancipaciji.

Iako je pogrešno feministički pokret svesti isključivo na borbu žena za osvajanje punog prava glasa (i pasivnog i aktivnog prava glasa, odnosno i prava da bira i da bude birana), sticanje statusa političkog subjekta – bez obzira na sve teorijske diskrepancije feminizama – njegovo je kontinuirano obilježje. (Balić, Ždralović, 2020). Prvi argumenti za potrebu uključivanja žena u političku sferu nastali su u okviru liberalne političke filozofije i na temeljima njenih postulata o ravnopravnosti svih ljudskih bića bez obzira na pol, te formulisana kao zahtjev da žene ravnopravno s muškarcima učestvuju u političkom životu. Ipak, ova ravnopravnost generalno nije postignuta nakon osvajanja prava niti su se desile očekivane društvene promjene, iako je manji pomak ipak u praksi evidentan, posmatrajući stanje u današnje vrijeme i rane začetke feminističkih pokreta i njihovih nastojanja da se uspostavi ravnopravnost.

Uspjeh je već sama činjenica da su se, nakon vijeka isključivanja žena iz odlučivanja u političkoj zajednici, feministkinje izborile, uz skupo plaćenu cijenu, da žene dobiju mogućnost da budu na poziciji političkog subjekta koju danas često olako uzimamo. Ipak, de iure napredak koji na ovom mjestu a priori pretpostavljamo kao progres i zanemarujemo sve teorijske dileme kao što su, na primjer, one koje je izrazila Emma Goldman (2001) već početkom prošlog stoljeća u vremenima prvog talasa feminizma ili savremene debate o predstavničkoj demokratiji – ne znači i de facto društvene promjene. (Balić, Ždralović, 2020).

Kada se sumira sve naprijed izneseno a vezano za koncept patrijarhata, može se jasno zaključiti da je patrijarhat vremenom prolazio kroz različite promjene, jačao, slabio, mijenjao svoju koncepciju, čak se primjećuju i različite oscilacije u smislu da kada ojača, nakon nekog perioda oslabi i obrnuto itd. Takve promjene i oscilacije su i logične a uglavnom su ih uslovljavali različiti pokreti žena i njihova namjera da se izbore za svoje mjesto u društvu i svoja prava, kao i jednakost.

2.2. Pojam društvene strukture

Kada se govori o društvenim strukturama, potrebno je prvo razjasniti pojam strukture. Sam „pojam strukture pretpostavlja postojanje neke nehomogene i izdiferencirane cjeline, čija diferencijacija ima relativno stabilan oblik, tako da se u odnosima između dijelova i obilježja cjeline mogu utvrditi razne pravilnosti“ (Marković, 2020.).

Prilikom sagledavanja suštine i razlikovanja društvene strukture, može se različito pristupiti, shodno različitim stavovima različitih autora u teoriji, ali s obzirom da to nije glavna tema ovog istraživanja, dovoljno je ukazati na suštinu društvene strukture. Društvena struktura predstavlja relativno stabilno organizovani skup društvenih institucija i obrazaca institucionalizovanih odnosa koji zajedno čine jedno društvo. (Jović, 2020.). Svako društvo je grupisano u strukturno povezane grupe sa različitim funkcijama, značenjima i svrhama. Jedna od takvih struktura je svakako i patrijarhat, posmatran kao oblik društvene organizacije u kojoj muškarci imaju primarnu kontrolu nad društvenim, političkim, ekonomskim i kulturnim institucijama.

3. LIDERSTVO

U teoriji se javljaju različite definicije i pristupi pojmu liderstva, zbog same prirode ovog pojma. Međutim, cilj ovog rada nije bavljenje isključivo ovim pojmom, stoga će se fokus staviti na to da se ukratko iznese suština liderstva s ciljem što jasnijeg sagledavanja političkog liderstva i shvatanja statusa lidera i liderica.

3.1. Pojam i definicija liderstva

Za liderstvo se može reći da je to proces u kome pojedinac ostvaruje uticaj na grupu radi ostvarivanja zajedničkog cilja. Iz ovakvog poimanja liderstva se može zaključiti da liderstvo nije jednosmjerni proces, već naprotiv – interaktivan, odnosno odvija se između lidera i ljudi koje lider vodi. Za lidera je veoma važno da u tom procesu „vođenja“ ima konkretnu viziju i da motiviše svoje sljedbenike na promjene.

Liderstvo je fleksibilan i interdisciplinarni pojam. To nisu samo karakterne osobine snažnih ljudi, niti su to samo njihove kompetencije, vještine.

Naime, savremeni pristup insistira na procesnom pristupu, jer „liderstvo nije aktivnost samo jedne osobe, već niz funkcionalnih, međuzavisnih i međuljudskih odnosa u uspješnom vršenju misije organizacije.“ (Ivanović, 2020). „Liderstvo je interaktivni i socijalni proces čiji elementi obuhvataju situacije, sljedbenike i uticaje lidera, koji svojom snagom određuju smisao i smjer aktivnosti.“ (Pierce i Newstrom, 2008.).

Takođe, liderstvo se može posmatrati i sa aspekta ličnosti i definiše se kao „kombinacija osobina pojedinca koje mu omogućavaju da ubijede druge da izvršavaju zadatke.“

(Milinović, 2017.). U tom kontekstu, pojedinim ljudima se kao osobine mogu pripisati i liderske sposobnosti, kao njihove lične osobine, po kojima se izdvajaju od drugih ljudi. Ovdje se prvenstveno misli na određene, urođene sposobnosti, koje posjeduju neki ljudi, a koje im pomažu da vladaju, da „vode“ druge ljude, usmjeravaju ih i motivišu. Osobine koje se najčešće pripisuju „rođenim liderima“ su: samopouzdanje, inteligencija, odlučnost i integritet.

U vezi sa liderstvom, ističe se značaj veze liderstva i moći. Šta to zapravo znači? Bez moći se i ne može ostvariti uticaj na druge ljude. Moć je zapravo sposobnost uticanja na druge i to i razlog njihove međusobne uslovljenosti.

I na kraju važno je istaći da liderstvo i upravljanje (menadžment) nisu istovjetni pojmovi, iako imaju određene zajedničke karakteristike: ostvarivanje uticaja na ljude zbog postizanja ciljeva.

3.2. Vrste liderstva

U ovom dijelu rada biće govora o nekoliko vrsta liderstva, s ciljem ukazivanja na značaj liderstva uopšte kao i sve njegove bitne karakteristike kao i njegov doprinos društvu od davnina. Tim povodom krenućemo sa takozvanim uslužnim liderstvom, odnosno hronološkim redom, kako je koji koncept nastajao posmatrano istorijski. Dakle, prvo je nastalo uslužno liderstvo.

Uslužno liderstvo je veoma star koncept liderstva. Kao što se može zaključiti iz samog naziva ove vrste liderstva, koncept je jednostavan, odnosno lider služi svoje sljedbenike. Imajući u vidu takav koncept, logična je posljedica da motiv ove vrste liderstva nije individualan status ni postizanje moći, bogatstva, popularnosti i slično. „Uslužno liderstvo kroz ključnu osobinu - identifikaciju sa potrebama drugih, pretpostavlja sljedeće karakteristike: slušanje i razumijevanje, prihvatanje i empatiju, svijest i percepciju, predviđanje i konceptualizaciju, te sposobnost objašnjavanja i ubjedjivanja.“ (Ivanović, 2020.). U suštini ovog koncepta akcenat je na poštovanju sljedbenika. Međutim, kako ne bi došlo do zabune, ovdje je važno naglasiti da lider ne treba da služi volji određene grupe, nego da teži njihovim zajedničkim interesima i ostvarenju istih. U savremenim uslovima koncept afirmiše Robert Greenleaf (1970) u radu: *The Servant as Leader*.

Sljedeća vrsta liderstva koja je važna pomena je autentično liderstvo. S obzirom na to da autentičnost predstavlja iskrenost i otvorenost prema sebi i prema drugima, to nam govori o kakvom liderstvu i kakvim liderima je ovdje riječ.

Autentični lideri lako dobijaju povjerenje ljudi, jer su otvoreni i iskreni, bez pretvaranja i lažnih obećanja. Autentično liderstvo karakteriše praktični i teorijski pristup. Koncept autentičnog liderstva afirmiše Bill George u knjizi: *Authentic Leadership* (2003), fokusirajući razvoj čovjekovog unutrašnjeg karaktera.

„Zastupnici ovog pristupa liderstvu, obično, navode četiri dimenzije koncepta:

- biti vjeran sebi i svojim vrijednostima;
- biti motivisan svhom, a ne svojim interesom;
- biti spreman donositi odluke koje nijesu političke, nego koje se uklapaju u svoje vrijednosti;
- biti koncentrisan na dugoročne - održive rezultate.“ (Ivanović, 2020.).

Na osnovu iznesenog, može se zaključiti da su prethodna dva koncepta jako slična i da se u suštini preklapaju.

Sljedeća vrsta liderstva je liderstvo zasnovano na vrijednostima. Osnovna karakteristika ove vrste liderstva je ta da se lideri oslanjaju na svoje lične vrijednosti upravljajući i donoseći odluke. „Prema tome, vrijednosti lidera su filter percepcije stvarnosti, odlučivanja i ponašanja, te pokretač stvaranja vrijednosti organizacije.“ (Ivanović, 2020.). Zaključujemo da uspješan lider mora da posjeduje određene osobine, kako bi u svojoj ulozi bio i uspješan, te bio dobar vođa. Međutim, ako vizija lidera nije zajednička, ona će biti samo ideja. Takođe, strategija koliko god bila dobro osmišljena, bez organizacijske posvećenosti, bezuspješna je.

Shodno navedenom, kako bi se ostvarila funkcija pokretača stvaranja vrijednosti organizacije, potrebna je dinamična razmjena vrijednosti lidera i organizacije. Ovdje se uočava da u osnovi ove vrste liderstva nije samo pojedinac, odnosno ličnost koji je u ulozi lidera, naprotiv riječ je o odnosu lidera i organizacije. Drugim riječima rečeno, upravo ovdje do izražaja dolazi tvrdnja da liderstvo nije ni jednostavno ni jednostrano, nego predstavlja proces, zasnovan na odnosu lidera i drugih. Lider razvija participativno učešće zaposlenih stvarajući potreban entuzijazam, uslove za timski rad, implementaciju prijedloga i sugestija i odgovarajući sistem stimulativnih mjera (Arsovski, 2013.). Svakodnevni primjer ponašanja lidera u skladu sa ciljevima i vrijednostima za zaposlene je motivišući, ohrabrujući i vrijedan praćenja do ostvarenja deklarisanе politike i ciljeva (Paulová i Ml̄kva, 2011.). Ovdje se uočava koliko je ličnost lidera bitna za rad i funkcionisanje organizacije.

Naravno, jako važna je sposobnost lidera da sagleda svoje vrijednosti, ali i vrijednosti svojih sljedbenika, kao i klijenata i/ili kupaca, kako bi se gradio sistem zajedničkih vrijednosti. Upravo zbog toga su veliki lideri više fokusirani na vrijednosti nego na kvantitet, s ciljem kreiranja povjerenja. Kada govorimo o liderstvu zasnovanom na vrijednostima, nužno je razlikovati lične vrijednosti i psihološke crte lidera. Lične vrijednosti lidera, pripadaju ključnim determinantama kreiranja vizije i strategije, a ne karakteristike ličnosti određene osobe, koja se javlja u ulozi lidera.

Drucker (1995.) navodi dvije pretpostavke efektivnog liderstva:

a) liderstvo ne donosi priveligiju, već nameće odgovornost i

b) liderstvo obavezuje na usklađenost riječi i djela, ponašanja i prihvaćenih vrijednosti.

Jedna od značajnijih vrsta je i etičko liderstvo. S obzirom na to da je etika važna determinanta povjerenja, stoga je i bitna dimenzija liderstva.

Etičko liderstvo je širok koncept koji je teško precizno objasniti. Na prvi pogled, čini se jednostavno, iz razloga što je etičnost pojam jasan sam po sebi i opštepoznato je šta podrazumijeva, a osim toga, poznato je i da etika prožima sva polja ljudskog djelovanja. Načelno za etiku se može reći da se fokusira na vrijednosti i moral koji su za pojedinca i društvo prihvatljivi, odnosno poželjni.

Ali ono što je specifično kada je u pitanju pojam etike je da se etički kodeks stalno modifikuje i prilagođava. Odnosno, ima različita značenja u raznim kulturama i vremenima. „Etičko liderstvo možemo posmatrati kao integraciju: koncepta uslužnog liderstva (prioritet su potrebe drugih); ideje autentičnog liderstva (biti iskren prema sebi i drugima) i koncepta liderstva zasnovanog na vrijednostima.“ (Ivanović, 2020.). Evidentno je da je ovo najsloženiji od vrsta liderstva jer u sebi sadrži odrednice uslužnog, autentičnog i liderstva zasnovanog na vrijednostima.

Etika ponašanja lidera može se posmatrati sa aspekta (Northouse – 2008.):

a) namjere, cilja, tj rezultata lidera – da li je rezultat dobar za njega ili za organizaciju – teleološki pristup (grčki: telos – namjera);

b) dužnosti – da li lider postupa ispravno sa stanovišta njegove dužnosti i odgovornosti – deontološki pristup (grčki: deos – dužnost).

3.3. Političko liderstvo

Kada je riječ o političkom liderstvu, postavlja se niz pitanja. Jedno od osnovnih pitanja je šta su politički lideri. „Politički lideri su oni lideri koji se drže formalnog političkog autoriteta, koji je stečen izborom u demokratskom društvu.“ (Morrell, K. i Hartley, J., 2006.). Drugim riječima, politički lideri su demokratski izabrani i djeluju unutar zakonskog i ustavnog okvira, ali i utiču na njega. Njih bira narod na izborima, a njihov izvor autoriteta je mandat, na koji bivaju izabrani.

Političko liderstvo se može definisati na različite načine. „Sa jedne tačke gledišta, sve organizacije uključuju političku dimenziju, u smislu da oni koji vode, rade, upravljaju, i sklapaju ugovore sa organizacijama moraju da se bave različitim i ponekad suprotstavljenim interesima, pri čemu se pojedinci i grupe ponekad bore za moć i uticaj i ponekad saradujući s drugima kako bi postigli rezultate. Ovo je politika sa malim 'p'.“ (Hartley, 2010.).

„Političko liderstvo je jedno od najiskusnijih i intuitivno ili prećutno shvaćenog fenomena – poput takmičenja velikih sila, olimpijskih rivalstava, klime promjena, pravo na razvoj ili centralne kontroverze o ljudskim pravima, o trgovini, između sigurnosti i građanskih i političkih prava.“ (Masciulli, J., Molchanov i Knight, 2016.).

Veliki broj istraživača se slaže da sljedeće elemente treba uzeti u obzir kada se definiše političko liderstvo:

- „ličnost i osobine vođe ili vođa, uključujući njenu ili njegov etički i kulturni karakter;
- osobine i etičko-kulturni karakter sljedbenika sa kojima lider stupa u interakciju (imajući na umu da lideri različitih sljedbenika i sljedbenici različitih lidera takođe komuniciraju, kooperativno ili kompetitivno);
- društveni ili organizacioni kontekst u kojem se interakcija lider-sljedbenik javlja – opšta kultura, politička kultura, politička klima, norme i institucije;
- dnevni red kolektivnih problema ili zadataka sa kojima se suočavaju lideri i sljedbenici u određenim istorijskim situacijama;
- prirodu interpretativnog prosuđivanja vođe, budući da situacije ne definišu same sebe, ali moraju biti definisani uvidima lidera koje prihvataju sljedbenici;
- sredstva – materijalna i nematerijalna – koja vođe koriste da postignu svoje ciljeve i/ili ciljevi njihovih sljedbenika; to su „tehnike koje vođa koristi da mobilise podršku u ime svoje agende i/ili da zadrži podršku ili položaj“
- efekte ili rezultate vodstva (bilo stvarne ili simbolične, dugotrajne ili prolazne).“ (Masciulli, J., Molchanov i Knight, 2016.).

Praksa prepoznaje više oblika liderstva:

- a) autokratsko,
- b) demokratsko,
- c) laissez-faire, kao i
- d) transformativno liderstvo.

Autokratski stil liderstva, kao što mu i sam naziv kaže, karakteriše odustvo bilo kakvog učešća podređenih. Naime, lider sam donosi odluke i preuzima odgovornost za sve posljedice njegovih odluka. On određuje kako će se odluke provoditi i vrlo strogo usmjerava zaposlene u tom procesu.

Nasuprot autokratskom, javlja se i demokratski stil liderstva, koji se međusobno suštinski razlikuju.

Demokratski stil, nasuprot autokratskom, podrazumijeva da lider inicira i drži pod kontrolom diskusiju podređenih, ali im dozvoljava da slobodno iznesu svoje mišljenje, a konačna odluka se donosi uz riječ lidera, koja je odlučujuća. Dakle, ovdje imamo i slobodu mišljenja podređenih, ali se jasno preciziraju granice a konačna odluka je odluka lidera, odnosno vođe.

Prema Čehajić-Čampara, transformativni lideri su uglavnom entuzijasti, strastveni i fokusirani su na napredak svih članova svoje zajednice/grupe koju zastupaju.

Iako je liderstvo daleko širi pojam, u BiH ono ima izraženu političku konotaciju jer se nerijetko i liderke koje su radile u nevladinom sektoru politički angažuju. Ključna knjiga Jamesa MacGregora Burnsa *Leadership*, objavljena 1978. označava početak rada na transformativnom liderstvu. On je uveo koncept transformacionog liderstva, opisujući ga ne kao skup specifičnih ponašanja već proces kojim „vođe i sljedbenici podižu jedni druge na viši nivo morala i motivacije” (Tafvelin, 2013). Pitanjem transformativnog liderstva i uopšte političkog liderstva bave se i autori Morrell i Hartley. „Transformacijske osobine vodstva su povezane sa: stvaranjem znanja, organizacionim performansama, samousaglašenosti sljedbenika, otuđenosti od posla, kreativnosti i motivima višeg reda.“ (Morrell, K. i Hartley, J., 2006.).

3.4. Žene kao lideri

Različiti faktori koji utiču na učešće žena u politici razlikuju se širom svijeta i stalno se mijenjaju s promjenama u nacionalnom kontekstu. To važi i za Bosnu i Hercegovinu, a jedan od odlučujućih faktora je svakako patrijarhat.

„Obrazovane žene sa radnim iskustvom koje rade u socijalnim ustanovama sa manje brige za osnovnu sigurnost i ishranu za svoje porodice mogu biti više podstaknute da se angažuju u političkom liderstvu nego žene koje su preopterećene osnovnim zdravstvenim potrebama i potrebama preživljavanja. Stoga se predlaže da se razvoj društvenih institucija unutar zemlje poveže sa povećanjem broja žena koje imaju učešće u političkom rukovodstvu.“ (Bullough *et al.* 2012). Političke institucije mogu biti jednako važne za učešće žena u politici kao i društveni, kulturni i ekonomski faktori, ako ne i više. „Zemlje koje svojim građanima daju pravo na slobodne i poštene izborne procese, politički pluralizam sa konkurentnim i otvorenim učešćem, funkcionalnu vladu sa slobodno izabranim službenicima i malo korupcije, udruživanje i organizaciona prava i slobodu okupljanja i demonstracije, ličnu autonomiju i individualna prava i slobodu izražavanja u medijima, očekuje se da će imati veću zastupljenost žena u političkom rukovodstvu pružanjem okruženja u kojem je pojedinim građanima dozvoljeno i ohrabreno da izraze svoja prava. Stoga se zaključuje da razvoj političkih institucija unutar zemlje može biti povezan sa povećanjem učešća žena u političkom rukovodstvu.“ (Bullough *et al.*, 2012).

Jedan od ključnih faktora koji utiče na učešće žena u politici jeste kulturološki. „Kulturološki indikatori odnose se na specifične individualne percepcije kao što su vjerovanja, norme, i očekivanja koja upravljaju pojedincima unutar društva koja utiču na kulturu tog društva, a zauzvrat će vjerovatno uticati na napredak žena. Konkretno, određene kulturne institucionalne snage mogu olakšati žensko političko učešće u vođstvu, kao što je društveni komfor uz nesigurnost i kršenje pravila (izbjegavanje neizvjesnosti), nagrade za učinak i individualna postignuća (učinak orijentacija), planiranje za budućnost (orijentacija na

budućnost), rodna ravnopravnost (rodni egalitarizam), društveni afinitet prema drugim ljudima i okolini (humana orijentacija) i društvene sklonosti ka asertivnom ponašanju (asertivnosti).“ (Bullough *et al.*, 2012).

„Iako se broj političarki povećao širom svijeta u posljednjih nekoliko decenija, od intenziviranja blizu pariteta u nordijskim parlamentima do prekoračenja pariteta u Ruandi često putem „brzih“ strategija koje se oslanjaju na rezervisana mjesta i rodne kvote kandidata, žene još uvijek čine malu manjinu predsjednika, premijera, kabineta ministara, guvernera, gradonačelnika i sudija viših sudova širom svijeta.“ (Joshi i Goehrung, 2018).

Pojedina istraživanja bave se uticajem kvota na položaj žena u politici, odnosno vezom između kvota i partijskog odabira žene kao lidera.

„Rodne kvote mogu ubrzati pristup žena (i opstanak) partijskom rukovodstvu, povećanje ponude i potražnje za ženama liderima. Kada su pravilno implementirane, kvote povećavaju i poboljšavaju broj žena kandidata za lidere. Zaista, uprkos zabrinutosti da ove politike donose nezaslužene ili neambiciozne kandidatkinje za političke funkcije, empirijske studije obično ukazuju na to da kvote žene su jednako (ili čak i više) kvalifikovane kao i njihove muške kolege.“ (O’Brien i Rickne, 2016). Kvote čak podstiču razvoj stalne političke ambicije među ženama koje su izabrane za dužnost putem ovih politika. „Empirijski dokazi upućuju na to da povećanje zastupljenosti žena može promijeniti način na koji žene vode politiku. Nakon implementacije rodne kvote u Meksiku, na primjer, poslanice su bile posebno uspješne donošenjem zakona koji se odnose na interese žena.“ (O’Brien i Rickne, 2016). Ljudi generalno a muškarci posebno, često su skeptični u pogledu ženskih leaderskih sposobnosti. Nedavna empirijska istraživanja pokazala su da rodne kvote mogu smanjiti ovu negativnu percepciju pružanjem iz prve ruke iskustvo sa ženskim liderstvom.

Kada se govori o položaju žena u politici, zanimljiv je period pandemije COVID-19. Pandemija COVID-19 potkopala je podjelu između privatne sfere - dom i javne sfere – politike, koja je tradicionalno stavljala u nepovoljniji položaj žene političke lidere. „Dok su se muški politički lideri istorijski oslanjali na svoju tradicionalnu ulogu muškaraca - glava domaćinstva da pokaže oblike muškog protekcionizma prema građanima, žene lideri su sada u mogućnosti da se oslanjaju na svoju tradicionalnu majčinsku ulogu – na primjer, kao član domaćinstva koji se tradicionalno brine o bolesnima - da pokaže oblike ženskog protekcionizma.“(Johnson i Williams, 2020.). Ovdje do izražaja dolazi istorijska dominacija muškaraca u politici i vodećim pozicijama, odnosno dolazi do izražaja ideja o tome šta čini političar ili političar lider tradicionalno oblikuju stereotipno muške osobine. „Međutim, autori Johnson i Williams tvrde da je pandemija posebno otvorila mogućnosti da percipirane svakodnevne ženske osobine u privatnoj sferi budu cijenjene kod žena lidera, uključujući i od strane medija.“ (Johnson i Williams, 2020.).

Istražujući pitanje statusa političkih liderica u svijetu, došlo se do različitih saznanja. Jedno od njih je da se očekivanja javnosti od žena lidera značajno razlikuju od očekivanja sa kojima bi se muškarac suočio u sličnim okolnostima. „Štaviše, institucionalne i ideološke promjene

pogađaju muškarce i žene lidere na različite načine.“ (Jalalzai i Krook, 2010.).Ovakvo saznanje je samo jedno u nizu brojnih koje govori da su stavovi o ženama političkim lidericama na globalnom nivou u suštini slični i da je ženama mnogo teže jer su prinuđene dokazati i pokazati da su jednako sposobne kao muškarci na pozicijama političkog lidera.

Čak i danas kada to stalno pokazuju, to nije dovoljno, jer i dalje postoji taj ustaljeni stav o ženi liderici po kojem je ona „niži“ rang u odnosu na muškarca, kada je riječ o poziciji političkog lidera.

Na temu žene i lideri može se mnogo toga reći, diskutovati na duge staze, počev od zastupljenosti žena u političkom liderstvu, zatim pogleda zajednice na žene koje se jave u ovoj ulozi, te njihovog realnog učinka praktično na pomenutim pozicijama.

Istorijski posmatrano, veliki broj žena se godinama zalagao kroz različita udruženja i grupe da se izbore za jednakost i ravnopravnost, kada je u pitanju njihova zastupljenost u mnogim sferama, gdje su inače bile uskraćene, pa tako i na polju politike.

Jedno od prvih pitanja istraživača bilo je da li liderke vode na drugačiji način od lidera i da li su žene u tom smislu efektivnije. „Brojni istraživači su se bavili ovom temom, ali su njihove razlike u gledištima velike: neki su tvrdili da postoji veza između roda i efektivnosti, a neki da je ta veza slaba, odnosno da je nema.“ (Milinović, 2017.).

Takođe, neka istraživanja su se bavila stilovima liderstva i razlikama između žena i muškaraca, u smislu da li su im stilovi vođenja više orjentisani na međuljudske odnose ili na zadatke, ili da li su demokratski ili autokratski. „Istraživanjima je dokazano da liderke nisu uvijek orijentisane na odnose, a manje na zadatke, odnosno da te razlike postoje samo u stepenu demokratičnosti u korist žena. Istraživanja su takođe pokazala da su žene bile lošije ocijenjene ako su preuzimale „muški“ naredbodavni stil vođenja, ili ako su zauzimale liderske uloge u tipično muškim hijerarhijama, a u ulozi ocjenjivača su bili muškarci.“ (Milinović, 2017.).

Na snovu rezultata navedenih istraživanja na temu žene kao lideri i njihovo poređenje sa muškarcima kao liderima, uočavamo da su prisutne brojne predrasude, kada su u pitanju žene i njihove liderske sposobnosti, ali i stilovi upravljanja. Muškarcima se daje prednost i muškarci se smatraju uspješnijim vođama, zbog čega su i zastupljeniji u oblasti politike.

Razlozi i objašnjenja na kojima se temelje stavovi patrijarhalnih društava da su žene inferiorniji pol u odnosu na muški pol, iako bez naučne osnove, zasnovani na brojnim predrasudama ustaljenim u društvu, vijekovima su podjednako uspješno korištena kako bi se osporila brojna prava žena, kao što su pravo na obrazovanje, pravo na rad, kao i pravo aktivnog učešća u politici. „Uprkos tome, istorijski zaokreti od doba prosvjetiteljstva, događanja u vezi sa Francuskom buržoaskom revolucijom, razvoj kako moderne političke teorije i filozofije tako i proces osavremenjavanja država i razvoja različitih društvenih pokreta ojačavaće i proširivati svijest žena.“ (Ždralović, Gavrić, 2019.).

U ovom dijelu se rada se nećemo zadržavati na ranijim pokretima žena u borbi za prava i jednakost, u različitim dijelovima svijeta, s obzirom na to da su ranije pomenute sufražetkinje, pokret AFŽ i slično.

Ovdje ćemo se fokusirati na borbu žena u Bosni i Hercegovini, gdje će se istaći počeci borbe bosanskohercegovačkih žena za prava i ravnopravnost polova.

„U periodu do 1918. godine, kada su ovi prostori bili dio Osmanskog Carstva, odnosno Austro-Ugarske Monarhije, žene su u potpunosti u stegama patrijarhalnog društva, ali postepene promjene dolaze sa opismenjavanjem stanovništva, modernizacijom koja, iako sporo, stiže i u ove dijelove Evrope, te podrazumijeva i djelimično angažovanje ženske radne snage.“ (Ždralović, Gavrić, 2019.). Upravo zbog ovakve situacije, jako bitno je ukazati i na najmanje pomake, koje su učinile žene i time doprinijele da budu primijećene u javnom prostoru. A žene su nesumnjivo činile mnogo, iako se rezultati njihovog truda i zalaganja i dan danas minimalno osjećaju, uzimajući u obzir njihove dugotrajne borbe i poredeći ih sa situacijom u praksi danas. Ovo se posebno odnosi na područje politike, gdje žene čine dio iste, ali tek toliko da se ispuni zakonska kvota koja je, pri tome 40%, što nije ravnopravno jer ova brojka ne izražava ravnopravnu polovinu.

Zapravo brojne žene koje nisu bile porijeklom iz Bosne i Hercegovine, ostavile su veliki trag na svijest žena u Bosni i Hercegovini o potrebi promjena njihovog položaja u društvu. Prije svega to su bile prve žene koje su bile jako obrazovane i uspješne u svom poslu - doktorice, učiteljice, profesorice i umjetnice koje su radile i djelovale u Sarajevu i svojim ličnim primjerom pokazale i dokazale da žene mogu i zaslužuju da budu obrazovane i uključene u javni život. To je svakako značajan korak u svijesti bosanskohercegovačkih žena, kojima je na taj način dat podstrek i motiv da se izbore za sebe.

„Tek gledajući iz sigurnosti 21. vijeka sadašnje generacije žena mogu da vrednuju rad tih imenovanih i neimenovanih heroina koje su se hrabro suprotstavljale nepisanim i pisanim zakonima, te iako su njihove aktivnosti možda daleko od izražavanja jasnog feminističkog stava, one su te koje su svojim biografijama pokazale da je moguće živjeti drugačije.“ (Ždralović, Gavrić, 2019.).

Ipak, sve do Drugog svjetskog rata i promjena koje će uslijediti učešćem žena u ratu i antifašističkoj borbi i u izgradnji socijalističke države, neće značajnije biti promijenjen odnos prema ženama u društvu.

Analizirajući dosadašnji doprinos različitih ženskih pokreta, kao što je prethodno prikazano, do polovine dvadesetog vijeka u najvećem dijelu svijeta, žene su dobile pravo glasa i pravo na obrazovanje, a osim što su postale značajan dio radne snage nastavile su se boriti za bolje uslove rada. U ovoj prvoj fazi ženski pokret je imao osnovu zahtjev za jednakošću, što je bilo neophodno dosegnuti kako kroz radikalne akcije tako i kroz argumentovane rasprave, deklaracije, peticije i manifeste. Poredeći se sa muškarcima, žene su nastojale da pokažu da mogu na isti način da učestvuju u javnom životu i u razvoju društva.

Međutim, postizanje zacrtanih ciljeva, kada su u pitanju pomenuta prava, za koja su se žene borile, značilo je ujedno i kraj jednog perioda koji karakteriše intenzivno djelovanje žena, u borbi za svoja prava. Sufražetkinje su možda pokazale i najbolje rezultate ostvarujući glavni cilj – otvaranje puta ka političkom učešću, ali decenije koje su uslijedile pokazale su da to nije dovoljno ukoliko se želi postići istinska, ne samo formalna ravnopravnost žena i muškaraca.

Borba žena za jednakost i ravnopravnost polova traje godinama unazad, a ni dan danas nije završena. Zbog toga danas i postoji veliki broj feministkinja, koje se javno oglašavaju putem različitih sredstava javnog informisanja i sve češće i sve više javno govore o pravima žena. Iako su danas u politiku uključene i žene, pored muškaraca ipak je njih manje, a preovladavaju i stavovi, po kojima su muškarci uspješniji u političkim sferama. Kroz protekle vijekove politikom su se uglavnom bavili muškarci, pa se razumijevanje političke djelatnosti uspostavilo kao „muški posao“. U suštini, ako pogledamo realno, to je osnovni razlog zašto se to i dalje smatra da je politika isključivo posao za muškarca. U osnovi toga naravno leži patrijarhat.

Tematiziranjem pitanja rodne ravnopravnosti veliki broj istraživanja na globalnom nivou potvrdio je podzastupljenost žena u politici. Podaci Inter-Parliamentary Uniona pokazuju da je udio žena na svjetskom nivou u parlamentima tek 17% (Šinko, 2007). Unutar Evropske unije učestvovanje žena u parlamentu je veće: ženama je 2014. pripalo 24% mandata (Miftari, 2015). Za navedene podatke o zastupljenosti žena u parlamentima moglo bi se reći da su rezultat provođenja strategija intenziviranih sedamdesetih godina prošlog vijeka kojima se nastojala postići ravnopravnost i vidljivost žena u političkom prostoru. Broj žena u političkim strankama i u stvaranju stranačkih politika počinje rasti, pa učinjeni pomak prema ravnopravnosti polova Ronald Inglehart smatra najdramatičnijom promjenom u historiji (Inglehart, Welzel 2007). Nove okolnosti koje su dovele do više egzistencijalne sigurnosti i individualne autonomije podstakli su, kaže Inglehart, širenje ekspresivnih vrijednosti.

Zapravo, od početka 21. vijeka neupitne su ocjene da ukupni napredak društva zavisi dobrim dijelom od stepena razvijenosti ženskih ljudskih prava i obrazovanja žena, te je i po dokumentu Ujedinjenih nacija – Globalni ciljevi održivog razvoja do 2030. godine – jedan od ključnih ciljeva potpuno ukidanje diskriminacije žena. Ovo je svakako sjajan korak ka ukidanju diskriminacije na osnovu pola. „Institucionalizacija problema rodne neravnopravnosti na međunarodnom i nacionalnom planu je važno dostignuće u savremenim društvima, ali ono je tek dio puta ka potpunom oslobađanju žene i ka priznanju žene za stvarnog političkog subjekata.“ (Ždralović, Gavrić, 2019).

4. PATRIJARHALNE DRUŠTVENE STRUKTURE I LIDERSTVO U POLITICI

Kao što je već rečeno, patrijarhat, posmatran uopšteno je oblik društvene organizacije, formalne ili neformalne, u kojoj muškarci imaju primarnu kontrolu u odnosu na žene, nad društvenim, političkim, ekonomskim i kulturnim institucijama. Dominacija muškarca je izražena kroz različite društvene prakse i običaje te je prate i perpetuiraju odgovarajuće društvene ideologije. Žena je u patrijarhatu u drugom planu, odnosno ne pita se ni za šta.

U ovom dijelu rada cilj je ukazati na uticaj patrijarhata na liderstvo u politici. Tim povodom, krenućemo od AFŽ-a, jedinstvenog pokreta žena, te ukazati na njegove ciljeve, koncept, ali i to šta je na kraju postignuto njegovim djelovanjem, ali i zbog čega je i ko ga je osnovao.

4.1. Antifašistička fronta žena (AFŽ)

Priliku za konkretnu akciju u pogledu borbe za prava žene su dobile u okviru Antifašističkog fronta žena - AFŽ. „Bila je riječ o ženskoj društveno-političkoj organizaciji koja je imala ključnu ulogu u procesu transformacije ženskih uloga u društvu. To je bila značajna prekretnica koja je omogućila ženama izlazak iz privatne u javni prostor odnosno izvan porodičnog kruga koji je tradicionalno pripadao ženskoj sferi.“ (Mihaljević, Planinić, Ljubičić, 2023). Naime, do tada su žene bile potisnute u drugi plan u odnosu na muškarce, odnosno njihova isključiva uloga je bila vezana za porodično okruženje. Ideja da se ujedine i bore za svoja prava urodila je plodom i donijela brojne promjene u pogledu statusa žene u društvu.

Povod osnivanju organizovane zajednice žena ima više učinaka, ali jedan od najvažnijih je mobilizacija velikog broja ženskoga stanovništva za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Tada se zaključilo kako su žene izuzetno važan dio društveno-političkog života u SFRJ-u. Žene su imale priliku iskusiti novi položaj i prekretnicu u društvu time što se 40-ih godina dogodio preobražaj vlasti, društveno-ekonomske organizacije i ideologije. Bitno je istaći da je struktura ove organizacije bila pod nadzorom najvišeg partijskog tijela. „To je vidljivo iz Direktivnog pisma CK KPJ-a o konkretnim zadacima AFŽ-a. Službeni dokument objavljen je 2. novembra 1942. godine.“(Mihaljević, Planinić, Ljubičić, 2023). AFŽ je predstavljao prvu masovnu žensku organizaciju na prostorima tadašnje Jugoslavije.

„AFŽ Jugoslavije osnovan je u toku Narodnooslobodilačke borbe (NOB) sa ciljem da okupi žene u borbi protiv fašista pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije (KPJ).“ (Stojaković, 2013). Ovaj ženski pokret je osnovan u decembru 1942. godine u Bosanskom Petrovcu, mada je i prije tog datuma bilo ženskih organizacija različitog naziva, koje su bile uključene u antifašistički otpor sa istim zadacima i načinom rada. Ovakav ženski pokret je ukazao na to da je već tokom Narodnooslobodilačke borbe bilo jasno da je borba protiv fašizma podrazumijevala i borbu za društvo u kojem će žene imati aktivnu ulogu u društvu. „Feminističke kritike patrijarhalnih struktura u socijalizmu nesumnjivo su veoma značajne,

ali tendencija viđenja interesa žena kao inherentno suprotnih državnim i partijskim interesima dovodi do potcjenjivanja subjektivnog raskida sa tradicionalnim rodnim ulogama koji se desio zahvaljujući učešću žena u partizanskoj borbi i aktivizmu žena unutar AFŽ-a.“ (Dugandžić, Okić, 2016). Dok je trajao rat, u periodu od 1942. do 1945. godine, djelovanje AFŽ-a se odnosilo na borbu protiv fašizma.

Stvaranje mreže organizacija AFŽ-a kroz masovno organizovanje žena najviše u seoskim sredinama bio je proces koji se kretao do tada neispitanim putevima. Njihove aktivnosti bile su briga o ranjenicima, izrada odjeće, prikupljanje hrane, kurirska služba i tome slično. Žene su dakle bile učesnice rata, kao kurirke, bolničarke, ali i partizanke. U sastavu AFŽ-a su uglavnom bile uključene žene sa sela, koje nisu bile obrazovane niti su se po bilo čemu isticala, ali nisu samo one sačinjavale ovaj pokret. U pokretu je bio i određeni broj školovanih žena, što je ukazivalo na to da su sve žene podjednako bitne i da zajedno mogu sve.

Istovremeno ulazak žena u javni prostor nije bio posljedica povjerenja, već dramatičnih prilika u Vojvodini zbog fašističke represije nad stanovništvom. Zbog toga se tokom 1944. godine pojavilo pitanje opravdanosti postojanja AFŽ-a kao pitanje mjere djelovanja žena u javnom životu. „Žene su u socijalističkoj Jugoslaviji izborile pravo da 'ravnopravno učestvuju u životu svog naroda... i prije nego što je napisan ikakav zakon' ... to pravo je postalo svakodnevni život i praksa...“ (Mitrović, 1945.). Žene su se na ovaj način izborile za pravo učešća u ratu, pravo glasa, ali i pravo da se obrazuju i da stupe u radni odnos.

Svoje djelovanje članice AFŽ-a nastavljaju i poslije završetka rata. U prvim poslijeratnim godinama (1946-1947) članice AFŽ-a najviše su bile angažovane u obnovi i izgradnji zemlje, zbrinjavanju djece bez roditelja, invalida, starih ljudi, otkupu hrane. „Ustavom iz 1946. godine u politički život zemlje, po prvi put je formalno uključeno žensko stanovništvo starije od 18 godina.“ (Stojaković, 2013).

Komunistička ideologija ponudila je drugačiji društveno-kulturni kontekst unutar kojega se profiliraju nove društvene vrijednosti među kojima i ideja ravnopravnosti polova u svim društvenim segmentima. „Na Petoj zemaljskoj konferenciji referatom Vide Tomšić i podrškom partijskog rukovodstva s Josipom Brozom Titom na čelu, utvrđen je stav KPJ-a u vezi sa ženskim pitanjem koji će imati dalekosežne posljedice tokom i nakon rata.“ (Mihaljević, Planinić, Ljubičić, 2023). „Prvim poslijeratnim Ustavom Federativne Narodne Republike Jugoslavije (1946.) definisano je pravo glasa svim građanima bez obzira na pol, čime su de facto žene proglašene jednakima u svim sferama državnog, privrednog i društveno-političkoga života.“ (Mihaljević, Planinić, Ljubičić, 2023).

U prvim poslijeratnim izborima, na izbore je izašlo 88% ženskog stanovništva iz Jugoslavije, a po prvi put su izabrane poslanice Narodne skupštine. Uslovi života i rada za žene su trajno promijenjeni. Osim prava glasa, žene su dobile još nekoliko važnih zakonskih mogućnosti. „Zakonom o braku (1946.) formalno je izjednačen položaj žena i muškaraca u braku, zakonima iz područja porodičnog prava iz 1947. godine formalno su izjednačena prava bračne i vanbračne djece, zakonom o socijalnom osiguranju uvedeno je i osiguranje

za sve rizike, što je obuhvatalo i plaćeno porodijsko odsustvo i ostvarivanje prava na penziju pod istim uslovima, porodijsko odsustvo.“ (Mihaljević, Planinić, Ljubičić, 2023).

Unutar AFŽ sistema rad se odvijao kroz privrednu, kulturno-prosvjetnu, organizacionu, socijalnu, propagandnu ili ideološko-političku sekciju i sekciju „Majka i dijete“. Žene AFŽ-a su se zalagale podjednako za mlade žene, ali i za žene koje su živjele na selu.

Do ukidanja AFŽ-a došlo je 1953. godine u Beogradu, samostalnom odlukom o ukidanju.

AFŽ je nesumnjivo bio značajan i veliki iskorak žena u borbi za prava i jednakost sa muškarcima. Njegovom značaju dodatno doprinosi činjenica da je nastao u vrijeme rata, što ukazuje na odlučnost, hrabrost, veličinu i snagu žena da se i u najtežim okolnostima i vremenima bore za svoja prava i ne odustaju lako. Takođe, ovo je važan korak kojim su se žene izborile za nekoliko važnih prava, a to su pravo glasa, pravo na obrazovanje i pravo na stupanje u radni odnos. Ovo je svakako veliki pomak u pozitivnom smislu, jer su žene do tada bile uskraćene za mnogo toga, zapravo nisu imale nikakva prava. Njihova uloga do tada je bila da zasnuju porodicu, rade na teškim fizičkim poslovima na imanju i da vode brigu o djeci.

4.2. Patrijarhalne društvene strukture i njihov uticaj na položaj žene u politici u novije doba

O patrijarhalnim društvenim strukturama i njihovom konceptu je već naprijed bilo riječi, stoga se nećemo vraćati na definisanje pojma patrijarhata, kako bi se izbjegla nepotrebna ponavljanja. U ovom poglavlju cilj je ukazati na to na koji način patrijarhat i koliko ima uticaj na status žene u društvu u novije doba.

Naime, u savremenom društvu postoje različiti odnosi dominacije i podređenosti u kojem su još uvijek muškarci u povoljnijem položaju u odnosu na žene, što nam govori da „patrijarhat“ još uvijek „živi“, bez obzira na mukotrpane i dugotrajne borbe žena kroz istoriju. Iako u manjoj mjeri nego nekada ranije, ipak se patrijarhat osjeća, a posebno u određenim zemljama svijeta, o čemu će naknadno biti nešto detaljnije riječi, u posebnom poglavlju sa akcentom na stanje u svijetu. Ovdje će biti uopšteno riječi o patrijarhatu i njegovom uticaju na status žena. Naime odnosi između muškaraca i žena su patrijarhalni i reflektuju se na brojne sfere u životu. Tako dominacija oca u porodici simbolizuje mušku dominaciju kao i u ostalim institucijama, kao što je politika, ali i većina vodećih položaja u muškim rukama.

Moderno doba naglašava da neki ljudi vjeruju u ravnopravnost polova, ali istovremeno iskazuju i sumnju u sposobnosti žena, makar kada je u pitanju politička scena, a nerijetko i u drugim sferama života.

Moderna demokratija nezamisliva je ukoliko ne uključuje ravnopravno učestvovanje žena i muškaraca u procesima odlučivanja u javnom i političkom životu. Iako žene čine više od

pola ukupne populacije, trebali su im vijekovi da se izbore za pravo glasa. Borba za njihovu emancipaciju bila je teška, mukotrpa i duga.

Savremenim ženama dvadeset prvog vijeka teško je i zamisliti kroz šta su morale prolaziti žene u proteklih dvjesto godina boreći se za ženska i ljudska prava. Ostvarenju ciljeva pokreta za ženska prava glasa najviše je doprinio Prvi svjetski rat, jer je doveo do angažmana žena i razbijanja predrasuda o ulozi žene u političkom i javnom životu. Liberalni feminizam oslobođenje žene uočava u osiguranju jednakosti u politici.

Politička participacija žena nije na zadovoljavajućem nivou, unatoč svim međunarodnim standardima na koje se obavezala i Bosna i Hercegovina. Važno je istaći da je većina ovih standarda uspostavljena u tzv. Dekadi žena (1975–1985), kada su i feminizmi ušli u fazu onoga što nazivamo drugim talasom i kada je postalo jasno da za položaj žena u društvu nije dovoljno (samo) osvajanje prava kao što su pravo glasa, pravo na jednako obrazovanje i pravo na slobodno raspolaganje imovinom (Karapetrović, 2019; Ždralović, 2019a).

Stoga se već u Konvenciji o eliminaciji svih oblika diskriminacije nad ženama, usvojenoj u Generalnoj skupštini UN-a 18. decembra 1979. godine, od država potpisnica zahtijeva da preduzmu “sve moguće mjere da eliminišu diskriminaciju nad ženama u političkom i javnom životu zemlje” te da, između ostalog, osiguraju ženama, u jednakoj mjeri kao i muškarcima, pravo da učestvuju “u formulisanju vladine politike i implementacije i da imaju javni ured i vrše sve javne funkcije na svim nivoima vlade”, kao i “u nevladinim organizacijama i udruženjima koja su uključena u javni i politički život zemlje” (član 7) te da preduzmu “sve moguće mjere da osiguraju da žene, jednako kao muškarci, bez diskriminacije, imaju mogućnost da predstavljaju vlade na međunarodnom nivou i da učestvuju u radu međunarodnih organizacija” (Balić, Ždralović, 2020).

Treći val feminizma započeo krajem osamdesetih godina prošlog vijeka, a koji traje i dan danas ima za cilj da pokuša što više negirati rodne razlike. U suštini, na tom planu je napravljen dobar pomak, ali još uvijek nedovoljno pa se žene i dalje bore za svoja prava, širom svijeta. Feminizam je zbog toga sve više izražen i broji sve više pristalica.

Jedno od novijih područja istraživanja, a direktno se tiče političkog uspjeha su istraživanja o temi utiče li pol političara na konačnu efikasnost rada i djelovanja. Naime, dugi niz godina vjerovalo se da je ženski pol „slabiji“, pri tom misleći da su žene po prirodi emotivnije, zbog čega teže upravljaju svojim emocijama, a što negativno utiče na političko odlučivanje. Sa druge strane, određeni teoretičari se s tom tvrdnjom ne slažu već nasuprot smatraju da emotivna komponenta ženskog pola pozitivno utiče na saosjećanje sa osobama uključenim u politiku.

U posljednjih desetak godina se sve više govori o promjenama društvenih vrijednosti. Stručnjaci ističu nove trendove ponašanja koji postaju presudni za opstanak, rast i razvoj današnjeg društva u cjelini. Kao dio promjena smatra se i da bi žene trebale dobiti bolji status te da bi se trebale još više izjednačiti sa muškarcima.

Diskriminacija žena u odnosu na muškarce je prisutna u svim životnim fazama i svim sferama, pa je možemo sresti kod pojedinaca, grupa, u porodičnom okruženju, radnim grupama, na poslu, u medijima. Samim tim postoje i određene diskriminacije prema ženama u politici.

U posljednje vrijeme dosta manje je izražena diskriminacija žena jedino u sferi obrazovanja, izuzev u islamskim zemljama koje još uvijek smatraju da ženama nije potrebno visoko obrazovanje, a i ono koje dobijaju je uvijek lošijeg kvaliteta nego za muškarce. U demokratskom društvu svako će se boriti za jednakost i različitost žena da budu priznate i ravnopravne, ali u praksi to nije uvijek tako. Upravo je takav odnos prema ženama cilj demokratskog društva, koje priznaje žene kao potpuno ravnopravne u svim aspektima života. Moglo bi se reći da su se žene u savremenom društvu uspjele izboriti za ravnopravan tretman, bar u većem dijelu društvenog života.

Ipak uprkos mnogim pozitivnim promjenama koje su se u savremenom društvu dogodile kao i pomacima u pogledu shvatanja žene i njene uloge, ona je i dalje izložena raznovrsnim oblicima diskriminacije samo zato što je žena, a ne zbog manjeg stepena obrazovanja ili manjih sposobnosti. Ovo je negdje, posljedica ustaljenih mitova o patrijarhatu, koji su se ukorijenili dug period i teško je „izaći“ iz takvih okvira.

Brojne su prepreke koje ne dozvoljavaju ženama da se u potpunosti oslobode ustaljenih mitova u društvu, te samim tim njihovog statusa u društvu u kojem se posmatraju kao manje vrijedne, manje sposobne i koji im ne dozvoljava apsolutnu ravnopravnost sa muškim polom.

„Jedna od prepreka za promociju ženskog liderstva jeste i to što se pozitivnim pričama ne daje kontinuirana pažnja kroz medije, kao i to da se žene u društvu i ne prepoznaju, niti doživljavaju kao liderke, naročito ukoliko se radi o aktivisticama.“ (Čampara-Čehajić, 2023.). Upravo iz navedenih razloga, bilo bi poželjno raditi mnogo više na promociji liderica kako bi se omogućila njihova afirmacija. Istraživanja ukazuju na to da se lidericama, naročito u oblasti političkog života, ne pružaju jednake mogućnosti kao liderima, kako u smislu edukacije i razvoja, tako i u smislu podrške vođenja kampanja i implementacije politika/aktivnosti. I dalje se žene kao lideri pokušavaju staviti u „drugi plan“ a to posebno dolazi do izražaja kada je riječ o ženama koje se bore za promjene i ne prate bez pogovora sve instrukcije u političkom angažmanu.

Pored navedenih, javljaju se dodatne otežavajuće okolnosti za žensko liderstvo, a odnose se na opšti položaj žena u društvenoj zajednici kao i ustaljene rodne predrasude. „Tome u prilogu ide i činjenica da političke partije, firme i organizacije uglavnom biraju žene čija je retorika prihvatljiva od strane vodećih tradicionalističkih struktura.“ (Čampara-Čehajić).

Transformativne liderke koje promovišu pitanja slobode izbora, feminizma, nasilja nad ženama, seksualnog nasilja i uznemiravanja ne dobijaju dovoljno prostora za djelovanje i često se njihov rad opstruira. Zbog čega je to tako moglo bi se mnogo diskutovati, ali suština

ovog problema leži prvenstveno u patrijarhalnoj društvenoj strukturi, koja i dalje karakteriše naše savremeno društvo i ne samo u našoj zemlji nego i mnogim zemljama kako regiona, tako i cijelog svijeta. Iako smo posljednjih decenija u mnogo čemu napredovali diljem svijeta, ipak jedno od neriješenih pitanja kojem je i nedovoljno posvećena pažnja su svakako žene i njihova prava, a posebno njihovo učešće u politici.

4.3. Patrijarhalne društvene strukture i njihov uticaj na položaj žene u politici u svijetu

Nedostatak zastupljenosti žena u politici je očigledna istina u cijelom svijetu. Postoji samo varijacija stepena u kojem se ova činjenica mijenja širom svijeta. Dakle, neke zemlje možda imaju relativno više žena uključenih u politiku u odnosu na neke druge zemlje, ali osnovna činjenica je da su žene nedovoljno zastupljene u politici. Problemi sa kojima se žene suočavaju u politici imaju zajedničke korijene sa problemima koji onemogućavaju emancipaciju žena u bilo kojoj drugoj sferi.

Dakle, žene političari, poslovne žene, rukovodioci, naučnici ili bilo koje druge pozicije koje uključuju određenu moć, uvijek će dolaziti sa zajedničkim snagama koje se suprotstavljaju rastu u njihovim oblastima. Sve se može pripisati patrijarhalnim vrijednostima, koje su ugrađene u društvo a koje smatraju da su žene nesposobne da se nose sa moći i odgovornošću. Patrijarhalne vrijednosti učvršćene u društvima stalno će odbijati da vjeruju da žena može preuzeti kontrolu nad poslovima i da je sposobna donositi odluke koje su obavezujuće za sve. Kombinacija faktora, naime, tragova patrijarhalnih stavova u društvu prema ženama, podvrgavanja žena drugačijim standardima i odbijanja da se žene shvate ozbiljno, podstiče opšti nedostatak učešća žena kao političarki u karijeri širom svijeta.

Iako je ovaj problem na svjetskom nivou uočljiv i opšteprisutan, te koliko god ponekada mislili da u zemljama trećeg svijeta žene imaju najmanja prava, to i nije uvijek tako. Tipičan primjer kojim se potkrepljuju prethodni navodi je primjer zemlje Ruande, koja je jedina zemlja na svijetu u kojoj žene imaju većinu u parlamentu. Iako fascinantna podatak, uzimajući u obzir činjenicu da je u pitanju jedna afrička zemlja, ipak je poražavajuće da je u pitanju jedina zemlja. Međutim, događaj koji je doveo do ovakvog uspjeha žena u sferi politike je masovni genocid kojim su u Ruandi najviše bile pogođene upravo žene. To im je bio podstrek da se izbore i na taj način zaustave ovakve zločine kako se ne bi više nikada ponovili. Island je takođe jedna od zemalja u svijetu u kojoj žene imaju dobar položaj, kada je u pitanju politika, obrazovanje i ekonomija.

U pojedinim dijelovima svijeta žene imaju najmanja prava, a to su prije svega muslimanske zemlje, u kojima prema tradiciji žene ne smiju izaći na ulicu odjevene kako one žele, ne smiju upravljati motornim vozilima, imaju uskraćena prava na obrazovanje, a njihova glavna obaveza je da se udaju i osnuju porodicu po svaku cijenu. Uzroci ovakve nejednakosti žene i muškaraca leže u tradiciji koja proističe iz religije, a podloga za to sve leži u patrijarhatu. Samim tim što je ženama uskraćeno obrazovanje, odnosno obrazovanje žena zaobilazi

mnoge islamske zajednice, to posljedično dovodi i do njihovog rijetkog angažmana u političkom životu.

Tradicija koja živi u muslimanskim zemljama je dovela do toga da danas mnoge djevojčice u takvom društvu nemaju čak ni osnovno obrazovanje, a one koje imaju osnovno obrazovanje bivaju obeshrabrene za daljnje školovanje jer se moraju udati i zasnovati veliku porodicu. Na taj način žene se uglavnom podstiču na rad u uslužnim djelatnostima kao i na nekim određenim poljima prirodnih nauka jer su po tradiciji i religiji prikladnija zanimanja za žene. Svijet politike je u tom slučaju za žene zabranjena zona. Mnoge žene često su isključene iz bilo kojeg oblika javnog i političkog života, zakoni koji se donose a odnose se na brak i razvod braka pogoduju muškarcima, žene isključivo zavise od svojih muževa u svakom pogledu, a oni ih često smatraju i svojom „imovinom“. Po pitanju prava žena u muslimanskim zemljama zaključuje se da one nisu zastupljene u politici jer i u najobičnijim svakodnevnim životnim situacijama one nemaju apsolutno nikakva prava.

Žene su doslovno diskriminisane od njihovog rođenja i to u svim životnim aspektima. Zbog takvih kulturoloških navika, ne čudi činjenica da nemaju apsolutno nikakvih prava u politici. Kočnica koja ženama ne dozvoljava da napreduju u tom polju, te da se izbore za jednakost su tradicija i religija kao temelj islama i sve dok je tako promjena ne može i neće biti. Muslimanske zemlje su definitivno zadnje na popisu svjetskim zemalja po ravnopravnosti polova.

U ovom poglavlju iznesene su ukratko dvije različite situacije, odnosno navedena je zemlja koja je napravila pomak kada su u pitanju ženska prava i njihov status u politici – Jordan i kao potpuno suprotna situacija navedene su islamske zemlje kao tipičan primjer zemalja u kojima žene apsolutno nemaju nikakva prava i potpuno su zavisne od muškaraca. Ovakav odabir nije slučajna, jer je za cilj imao da se prikažu dvije potpuno suprotne situacije.

Kada je riječ o azijskom kontinentu, pregled podataka o političkoj zastupljenosti azijskih žena govori da se značajan skok može identifikovati od kasnih 1990-ih pa nadalje do danas, ocrtavajući povećano prisustvo žena kao šefova država/vlada i kao članova kabineta, parlamentaraca i govornika, zajedno sa formiranjem klubova žena i implementacije rodnih kvota za podršku sistemima.

Međutim, oscilacije kako u kvalitativnom, tako i u kvantitativnom smislu se javljaju u svijetu (Fleschenberg, 2020). Fokusirajući se na stanje političkog patrijarhata, važno je naglasiti da je on prisutan širom svijeta, ali u različitom stepenu.

Naravno da u svijetu postoje i ostale zemlje, koje mogu poslužiti kao svojevrsni primjeri, a u kojima osciliraju pomaci po pitanju ženskih prava, ali takvih zemalja je mnogo i to bi uzelo mnogo prostora i vremena za istraživanje.

Posmatrano u globalu, odnosno na svjetskom nivou, u velikom broju zemalja u svijetu, žene su i dalje u sjenci muškaraca makar kada je politika u pitanju, jer u većini zemalja nemaju

većinu, manje ih u politici nego muškaraca, iako su se izborile za određena prava, te dijelom poboljšale svoj društveni i socijalni status. Kako bi se argumentovali prethodni navodi, osvrucemo se na globalne podatke. „Izveštaj „The World’s Women 2010. Trends i Statistics” Odjela za ekonomske i društvene poslove Ujedinjenih nacija iz 2010. godine pokazuje da širom svijeta postoji rodni disbalans na položajima odlučivanja i moći. Žene su podzastupljene u najvišim zakonodavnim organima (prosjek 17%). Toliki je udio žena na ministarskim pozicijama, a samo 7 od 150 šefova država i 11 od 192 premijera su žene.“ (Milinović, 2017.). U većini zemalja svijeta žene su zapravo i dalje u manjini u odnosu na muškarce u lokalnim parlamentima.

Jedno od zanimljivih istraživanja na međunarodnom nivou sproveli su Ann Howard i Richard S. Wellins, za izradu izvještaja Global Leadership Forecast 2008/2009. „Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 12.208 lidera iz 76 zemalja svijeta i skoro 1500 organizacija i poslovnih subjekata, a upitnik je bio dostupan na 11 svjetskih jezika. Radi izrade posebnog izvještaja koji se odnosio na liderstvo žena, odabran je uzorak ispitanih koji su identifikovali svoj pol: 10.006 lidera (3.807 ili 38% žena i 6.199 ili 62% muškaraca) iz 376 organizacija.“ (Milinović, 2017.). Rezultati istraživanja ukazali su na činjenicu da skoro polovina žena se nalazi na najnižem upravljačkom nivou, a kako hijerarhijski raste pozicija, tako i opada broj žena.

Nadalje, među direktorima je 50% više muškaraca nego žena. Žene imaju manju podršku u vidu nedostatka obuka, mentora, programa za razvoj visokog potencijala. Sve ove obuke i prilike da žena napreduje uskraćene su joj, dok su muškarcima od starta pružene te šanse i logično je i da bolje i više napreduju.

Jedan od jako interesantnih podataka koji je nastao kao rezultat gorepomenutog istraživanja je svakako taj da kada je više žena liderki, dešava se „protivudar”, a što se objašnjava time da „previše” žena na liderskim pozicijama predstavlja prijetnju za muškarce i oni tada preduzimaju diskriminatorne korake kako bi zaštitili svoje položaje i moć odlučivanja. Jedan od takvih mehanizama je masovno favorizovanje muškaraca u programima za razvoj visokog potencijala, kao i netransparentnost ovih programa. Nedostatak transparentnosti je prepreka za žene i kada se radi o ocjeni učinka i potencijala – povjerljivost ocjena je plodno tlo za rodnu diskriminaciju.

I na kraju, imamo kao rezultat i činjenicu da muškarci i dalje imaju negativne stavove prema liderkama – odnosno ženama na poziciji lidera. Iako oni javno izražavaju manje diskriminatornih uvjerenja i ponašanja, mahom se u posljednje vrijeme uočavaju pojave kao što su „moderna seksizam” ili „neoseksizam”.

Savremeni seksizam, za razliku od staromodnog, karakteriše negiranje postojanja dalje diskriminacije zasnovane na polnoj osnovi i osjećaj da žene zahtijevaju previše prava, što na kraju dovodi do nesklonosti i otpora protiv ženskih zahtjeva. Neoseksizam se odnosi na negativna uvjerenja o statusu žena u modernim društvima i predstavlja nešto drukčiji

koncept od tradicionalnog seksizma koji označava patrijarhalni obrazac društvenih odnosa u kojima su rodne uloge raznorodno i strogo definisane.

Umjesto diskusije o tradicionalnim ulogama žena, diskriminatorni stavovi su usmjereni više na žene i rad. Ovo nije prolazni fenomen: muškarci u poslovnim školama imaju skoro iste stavove prema liderkama kao i prije 15 do 30 godina. Ovakvi stavovi potkopavaju efikasnost žena, jer utiču na njihovo samopouzdanje i kvare njihove odnose sa drugima. Oni takođe utiču na odluke organizacija o zapošljavanju, promovisanju i plaćanju liderki, rodni jaz u prihodima uporno opstaje i tu se ništa značajno ne mijenja.

4.4. Uticaj patrijarhalne društvene strukture na položaj žene u politici u regionu

U ovom poglavlju biće riječi o uticaju patrijarhata na položaj žena u politici u regionu, pri tom uzimajući u obzir Balkan. Balkan, odnosno Balkansko poluostrvo je mnogo više od geografskog prostora. U pitanju je specifično okruženje podložno stalnim diskonuitetima, predstavlja svojevrsnu ideologiju „krvi i tla“, sukoba, ratova, te sudara različitih strategija i borbe za premoć velikih svjetskih sila. Egzistenciju na Balkanu određuje politika. Ona definiše društvene, ekonomske i druge promjene, a sve takve promjene je teško svrstati u bilo koje teorijske okvire, jer su različiti uticaji, ali i njihove posljedice.

Kada je u pitanju položaj žena, na Balkanu su prisutni brojni mitovi i imaginacije kao dio rodni režima i to je ono što Balkan čini specifičnim ako ne u cijelom svijetu, onda makar u regionu. Možda je čak pitanje patrijarhata jedno od najviše izraženih, po čemu je Balkan i prepoznatljiv. „Rodni režim uređuje odnose između muškaraca i žena, formira individualna očekivanja i ponašanja koja su u skladu sa društvenim kontekstom. Uronjeni u rodne režime, individualni muškarci i žene imaju ograničene mogućnosti iskoraka, i to uvijek uz određenu cijenu. Individualne mogućnosti i slobode su ograničene postojanjem opšteg obrasca rodnosti.“ (Milinović, 2017.).

Za položaj žena na Balkanu važan je mit o balkanskom patrijarhatu. U ovakvim uslovima *gender mainstreaming* kao globalna politika rodne ravnopravnosti primijenjena je i institucionalno i pravno, ali ne i *de facto*. U balkanskim zemljama vlada snažan patrijarhalni sindrom, praćen patrijarhalnim obrascima ponašanja i vrijednostima. U prilog ovoj tvrdnji idu podaci dobijeni od različitih istraživanja. „Podaci iz 2004. godine takođe pokazuju da su stanovnici Bosne i Hercegovine, kao i Srbije, Hrvatske i Crne Gore, pretežno patrijarhalne vrijednosne orijentacije (muškarci više nego žene, stariji više od mlađih).“ (Babović *et al.* 2012.), što pokazuje da ovi stavovi uporno opstaju i teško se mijenjaju, bar kada je u pitanju region, odnosno balkanske zemlje.

Praktičnih primjera koji potkrepljuju ove navode je u osnovi mnogo, a jedan od tipičnih primjera je primjer Hrvatske. Kada je riječ o Hrvatskoj, činjenica da je 2015. godine, prvi put u historiji ova zemlja imala na svom čelu ženu, odnosno da je Kolinda Grabar-Kitarović prva predsjednica Hrvatske ikada, mnogo nam govori o patrijarhalnim stavovima u ovoj

zemlji. Republika Srpska, entitet u Bosni i Hercegovini je još jedan od primjera gdje su se javile žene na poziciji predsjednice republike i to čak dva puta, Biljana Plavšić i Željka Cvijanović, što ukazuje na činjenicu da su žene ipak napravile neki pomak, pa bar kada je u pitanju njihov politički angažman, ali ako uzmemo u obzir koliko malo ih učestvuje u odnosu na muškarce koji prednjače, patrijarhat je definitivno na snazi.

Vrijedno pomena je istraživanje koje je proveo Dušanić, na temu rodne ravnopravnosti. Istraživanje je sprovedeno na reprezentativnom i slučajnom uzorku u BiH. Uzorak je obuhvatio 1684 muškaraca i 687 žena uzrasta 18-59 godina iz 56 opština u BiH. Navedeno istraživanje je dalo rezultat koji govori da su muškarci u boljem položaju, kada je u pitanju stepen zaposlenosti, socijalni status u društvu. A stavovi prema rodnoj ravnopravnosti su generalno ispunjeni stereotipima i uvjerenjima o dominantnoj ulozi i poziciji muškarca. (Dušanić, 2012).

Ipak evidentne su određene promjene u pogledu vrijednosnih orijentacija. Jedan od primjera u kojima je došlo do opadanja vrijednosti patrijarhalnosti je primjer Republike Srpske, među ženama srednje i mlađe starosne kategorije. Međutim, kod muškaraca patrijarhalna orijentacija ostaje dominantna i održava se na visokom nivou.

Ono što je ovdje važno istaći je činjenica da opadanje patrijarhalne orijentacije ne znači istovremeno da se povećava broj onih koji su liberalno orijentisani, što podrazumijeva stav da uloge u sferi javnog djelovanja treba jednako da budu dostupne i ženama i muškarcima, te da odgovornosti u sferi privatnih odnosa i porodice treba jednako da dijele žene i muškarci, te da se pol ne javlja kao važna determinanta u obavljanju ovih različitih društvenih uloga.

Regionalna istraživanja potvrđuju mnoge od globalnih trendova, ali i daju određene poglede u stavove i stvarnost u našem društvenom kontekstu. Istraživanje (Radović Marković, 2007) koje je provedeno u Srbiji u nekoliko većih gradova (Beogradu, Nišu i Novom Sadu) tokom 2000. godine, pokazalo je da među 1476 izabраниh ispitanika (750 muškaraca i 726 žena), čak 63% imaju povjerenja u žene i žele da ih vide na čelu svoje ili neke druge firme. Radilo se o slučajnom uzorku, koga su činili ispitanici oba pola i starosne dobi između 18 i 60 godina. Taj procenat je bio veći među muškarcima starosne dobi između 18 i 40 godina (52%), nego među muškarcima starijim od 40 godina (29%), zato što muškarci srednjih godina i stariji i dalje pretežno smatraju da žene ne treba da budu lideri u biznisu niti da se bave menadžerskim i sličnim zanimanjima, već da njih i dalje treba da obavljaju isključivo muškarci. Kako dalje opisuje Radović Marković, najkarakterističniji i najčešći odgovori kojima su pokušali da obrazlože svoj negativni stav prema ženama liderima bio je:

- „Ja sam za tradicionalni model društva, gde su žene lideri u porodici a ne u biznisu”;
- „Mi smo ovde Balkan”;
- „Ne volim žene feministkinje”;
- „Ne verujem ženama u biznisu i ne shvatam ih ozbiljno”;

- „Ne mogu da slušam da mi žena naređuje u poslu” i slično;
- „Plašim se takvih žena”.

Ovo istraživanje je navedeno s razlogom jer savršeno oslikava stavove muškaraca prema ženama. Na prvom mjestu se nalazi stav po kojem se vidi da patrijarhat živi. Dakle, po tradicionalnim stavovima, muškarci vjeruju u to da je ženama mjesto u porodici a ne izvan nje.

Nadalje, sljedeći stav kaže:

„Mi smo ovdje Balkan.“ Ovo je sasvim zanimljiva konstatacija, koja ukazuje na to da se na Balkanu ženama ne daje šansa da se okušaju u javnom, političkom životu, te da se zna gdje im je mjesto.

Ovakav stav je zanimljiv jer ništa nije obrazloženo, samo je rečeno da smo mi sa Balkana i da to podrazumijeva jasan stav o položaju žena u našem društvu.

Neki od ispitanika su izjavili da ne vole žene feministkinje, a zbog čega je to tako može se prodiskutovati. Razloga za ovakav stav ima više. Može biti da se plaše žena i njihovih sposobnosti, te kako bi ih žene mogle čak i nadmašiti u brojnim sposobnostima, među kojima su rukovodeće sposobnosti. Nadalje, često muškarci i imaju štura znanja o pokretima kakav je feniministički pokret i ne vole ih, jer zapravo i ne razumiju njihov koncept itd. Razloga za ovakve stavove o feniministkinjama je jako mnogo, ali ono što je bitno je da su muškarci iznijeli ovakav stav o feministkinjama, što jasno govori o statusu žena u društvu.

Sljedeći stav muškaraca je da ne vjeruju da su žene sposobne da se bave bilo kojim vidom biznisa, što nam govori kakvu sliku imaju muškarci o ženama. Dakle, smatraju ih manje sposobnim od sebe.

Postoje i tipovi muškaraca koji ne znaju da se nose sa činjenicom da su im žene nadređene u bilo kojem poslu, ne podnose da je osoba ženskog pola na neki način „iznad njih“, a sve to vuče korijene iz ustaljenih postulata – odnosno patrijarhata.

Zanimljiv stav je svakako stav koji kaže da se određeni muškarci plaše žena. Naravno, misli se da se plaše da će ukoliko im ustupe mjesta na određenim pozicijama, a naročito na rukovodećim pozicijama, da će se na kraju žene pokazati kao bolje u tom poslu. Taj strah kod muškaraca je donekle i opravdan, jer se nerijetko u praksi dešavalo da se žene pokažu kao kompetentnije i sposobnije da vode određenu firmu ili se bave bilo kojim poslom koji zahtijeva bilo koji oblik rukovođenja ili upravljanja, što je slučaj svakako i u politici.

Kada se sumiraju svi prethodni stavovi muškaraca, dolazi se do zaključka, po kojem muškarci imaju stavove da žene nisu sposobne, ni podobne da budu izjednačene sa njima u svim sferama života. Patrijarhat dolazi do izražaja i žene se smatraju manje sposobnim ili manje vrijednim od njih, zbog čega zapravo i jesu tu gdje su.

Ako se sumiraju prethodno navedeni primjeri zemalja iz regiona, odnosno balkanskih zemalja, mogu se uočiti velike sličnosti.

U svakoj od navedenih zemalja, u koju spada i naša zemlja, patrijarhat je duboko ukorijenjena pojava i bez obzira na dugotrajnu borbu žena u prethodnih čak dvjesto godina ako ne i više, još uvijek patrijarhat egzistira na našim prostorima i teško ga je iskorijeniti, jer predstavlja ustaljene principe na kojima počiva naše društvo. Svi su svjesni upornosti i pokušaja žena da nešto promijene što su dijelom i uspjele, ali nikada u potpunosti. Ne može se reći da se nije napravio određeni pomak, naprotiv, žene su se izborile za pravo glasa na izborima, izborile su se za svoje mjesto u politici, kao i za učešće u ostalim rukovodećim pozicijama, ali još uvijek nisu potpuno ravnopravne sa muškarcima. Ovdje je riječ o duboko ukorijenjenim stavovima u svijesti balkanskih muškaraca koji smatraju da žene nisu dovoljno sposobne i podobne da bi se potpuno izjednačile sa njima.

Ovakav stav naročito je ispoljen na Balkanu i tako je vijekovima unazad. Riječ je o tradiciji, vjerovanjima i ustaljenim postulatima po kojima narodi na Balkanu žive jer su tako navikli. Međutim, slična situacija je i u brojnim krajevima svijeta, kao što je naprijed i istaknuto, a činjenica da je Ruanda jedina zemlja na svijetu u kojoj žene imaju većinu u parlamentu ukazuje na činjenicu koliko je malo u svijetu patrijarhat danas napušten.

4.5. Uticaj patrijarhalne društvene strukture na položaj žene u politici u BiH

Pitanje patrijarhalne društvene strukture u Bosni i Hercegovini i njen uticaj na položaj žene u politici u BiH je svakako interesantno pitanje, o kojem se može mnogo toga reći. Tim povodom potrebno je krenuti od ratnih i poslijeratnih perioda (uključujući Drugi svjetski rat ali i posljednji rat koji se dogodio u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine), kada su se javila brojna ženska udruženja, s ciljem borbe za ženska prava i pružanja pomoći i podrške ženama. U Drugom svjetskom ratu značajan je AFŽ, kojim su se žene izborile za ženska prava, pravo glasa, učešće u ratu, obrazovanje i zaposlenje. U posljednjem ratu u Bosni i Hercegovini borba žena za prava imala je nešto drugačiji koncept.

Žene u BiH aktivno i pasivno pravo glasa stekle su Ustavom FNRJ 1946. godine, iako se još od početka 40-ih kroz različite dokumente uvode principi ravnopravnosti žena i muškaraca u različitim društvenim i političkim sferama (Taljanović, 2010). Uslovi osvajanja određenih prava i sloboda u okolnostima narodnooslobodilačke borbe, u okrilju nove političke ideologije i s obzirom na tadašnje i prethodne aktivnosti ženskog pokreta, svakako predstavljaju posebnu temu. Takođe, i karakter i dometi emancipacije žena u doba socijalizma predstavljaju posebnu temu, no nedvosmisleno je riječ o periodu u kojem je ostvareno puno pravo glasa. (Balić, Ždralović, 2020).

Razvoj ženskih udruženja u BiH pojačao se u ratnom i poslijeratnom razdoblju (misli se na rat u periodu od 1992.1995. godine), uglavnom pod uticajem stranih nevladinih organizacija. Ovaj period u BiH je bio pravi momenat da se pomogne ženama u pogledu mnogo čega, ako

se uzmu u obzir okolnosti u kojima se žena našla u društvu. Prvobitno je ženski pokret bio usmjeren na pružanje pomoći kroz humanitarni rad i savjetovališta za žene žrtve sistemskog seksualnog nasilja koje se tokom rata događalo u BiH. Prema izvještajima međunarodnih aktera procjenjuje se da je tokom rata (1991.-1995.) u Bosni i Hercegovini silovano oko 20 000 žena. Zahvaljujući medijima koji su senzibilizirali javnost o zločinima u Bosni i Hercegovini, prvi put u historiji kršenja ženskih prava postalo je vidljivo na međunarodnom nivou. (Mihaljević, Planinić, Ljubičić, 2023).

U BiH se kao rezultat borbe žena formiraju brojna ženska udruženja čiji je cilj pružanje pomoći ženama žrtvama rata.

Jedna od prvih ženskih organizacija u BiH bila je Medica – centar za terapiju žena u Zenici, koju je osnovala doktorica Monika Hauser 1993. godine. Medica je pružala pomoć ženama i djeci žrtvama silovanja i rata, gdje su zajedno radile ginekologinje i psihologinje iz različitih etničkih grupa. Jedna od istaknutih feministica je Zilka Spahić Šiljak, autorica brojnih knjiga i publikacija koje se bave problemom položaja žene. (Mihaljević, Planinić, Ljubičić, 2023). Ovo su bili samo začeci borbe žena za svoja prava u Bosni i Hercegovini i to u vidu pružanja pomoći ženama žrtvama rata u prvom planu, a to je dalo ideju i da se žene pozabave ostalim pravima i položajem žena u bosanskohercegovačkom društvu, što je dovelo do pojave feminističkih udruženja.

Žene u Bosni i Hercegovini nisu bile zastupljene u kreiranju ustavnog i političkog poretka dogovorenog u Dejtonu 1995. Njihova nevidljivost u Dejtonu odraz je reafirmacije konzervativnih i tradicionalnih vrijednosti devedesetih nakon urušavanja komunističkih poredaka. Dramatične i destruktivne promjene uzrokovane ratom takođe su uticale na čvršće vezivanje žena za privatnu sferu i njihovo izolovanje od politike. I konačno, Dejtonski mirovni sporazum potpisan je samo tri mjeseca nakon potpisivanja Pekinške deklaracije, pa je implementacija rodne ravnopravnosti u mirovnom procesu u poslijeratnom i tranzicijskom društvu bilo teško zamislivo. (Veličković 2015).

Iako je liderstvo daleko širi pojam, u BiH ono ima izraženu političku konotaciju jer se nerijetko i liderke koje su radile u nevladinom sektoru politički angažuju. „Liderstvo je usko vezano za autoritet, pa tako i transformativne liderke moraju autoritet crpiti ne iz straha ili političkog uticaja, nego iz postignutih rezultata i istrajnosti da ostvare zacrtane ciljeve i usmjeravaju članove/članice zajednice prema zajedničkom cilju.“ (Čamapara-Čehajić).

Politika je kroz vijekove bila dominantno muško zanimanje i ta je odrednica na globalnom nivou ostala ista.

U BiH je usvojen niz zakona i institucionalnih mehanizama kojima se nisu uspjeli ostvariti očekivani rezultati. Iako se u odnosu na početak transformacije BiH prema demokratiji, kada je broj žena u politici bio gotovo zanemariv, zastupljenost žena u politici povećala prvo uvođenjem ženskih kvota (1997.), a potom i usvajanjem Zakona o ravnopravnosti polova (2003.), i dalje nema dovoljnog broja žena u politici. (Mihaljević, 2019). Participacija žena

na svim nivoima vlasti i dalje je daleko ispod zakonom propisanih 40% žena u tijelima vlasti. Raskorak između primjene i učinka pozitivnih zakonskih propisa upućuje na ključni uticaj patrijarhalnog naslijeđa koje dovodi do subordinacije žena. Kvote očito ne mogu riješiti problem podzastupljenosti žena ako ne postoji razvijen adekvatan aktivizam koji bi trebao uticati na promjenu svijesti ljudi i ukazivati na razumijevanje potrebe i uloge žene u politici. Podzastupljenost žena ima i konkretne i vrlo negativne posljedice u ostvarivanju demokratije, koja pretpostavlja ravnopravno učešće muškaraca i žena u razvoju savremenog društva. (Mihaljević, 2019).

Razlozi za nedovoljnu zastupljenost žena u politici leže u naslijeđu bivšeg sistema, ali i u kulturološkim i socioekonomskim faktorima.

U kulturološkoj grupi faktora ključna su shvatanja rodno utemeljenih društvenih uloga koja su zastupljena u određenom društvu i pod dominantnim su uticajem religije. Slika žene u religijama je tradicionalna i žena se uglavnom veže za porodično okruženje, što rezultuje zanemarivanjem njene socioekonomske uloge.

Naglašavanjem biološke uloge žene implicira se njezina manja vidljivost u javnom prostoru, a rodna ravnopravnost najčešće se redukuje na područje socijalne brige. U bosanskohercegovačkom kontekstu na poimanje rodnih koncepata kod pripadnika sva tri naroda ključan uticaj ima religijsko interpretativno naslijeđe. Zilka Spahić Šiljak u knjizi *Žene, religija i politika* (2007) dokazuje ideološku funkciju religije u konceptu hijerarhijskih rodni odnosa u bosanskohercegovačkom društvu. „Interpretativno religijsko naslijeđe monoteističkih tradicija judaizma, hrišćanstva i islama, isprepletano sa patrijarhalnim kulturnim naslijeđem, u velikoj mjeri utiče na status žene u javnom životu i politici, osporavajući joj pravo i mogućnost da ravnopravno učestvuje u javnoj sferi djelovanja, a posebno na pozicijama odlučivanja“ (Mihaljević, 2019). Takav društveni status žena, autorica argumentuje i većim značajem koje su sve tri religije davale onim zapisima koji su za ženu bili nepovoljni u odnosu na egalitarni rodni koncept.

Kada je riječ o socioekonomskim faktorima koji utiču na položaj žene, važno je istaći da je evidentan veći broj nezaposlenih žena nego nezaposlenih muškaraca. Na smanjenje učešća žena na tržištu rada uticalo je ograničenje socijalne uloge države, smanjen pristup izvorima finansiranja i novim znanjima, što je povećalo diskriminaciju. „Žene su prepoznate kao gubitnice u tranziciji, imajući u vidu feminizaciju siromaštva, deprofesionalizaciju, porast nasilja i opšte nesigurnosti.“ (Omanović, 2015).

Kada je riječ o statusu žena kao liderki, Bosna i Hercegovina je usvojila važne pravne standarde za ravnopravno učešće žena i muškaraca u donošenju odluka i vodstvu, koji su u skladu s međunarodnim ugovorima o ljudskim pravima. Među važnim pravnim dokumentima koji regulišu pitanja ravnopravnog učestvovanja žena u političkom životu Bosne i Hercegovine jesu Ustav BiH, Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH i Izborni zakon BiH. Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH, usvojen 2003. godine, jedan je od najvažnijih pravnih dokumenata koji reguliše položaj žena u Bosni i Hercegovini i njihovu

ravnopravnost u ekonomskom, socijalnom i političkom životu. Izborni zakon BiH također je važan pravni dokument koji reguliše politička prava žena u BiH. Izborni zakon reguliše raspoređivanje kandidata i kandidatkinja na izbornim listama. „Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini zasnovan je na tim obavezama i definiše obavezu promovisanja i osiguranja jednake zastupljenosti žena i muškaraca u svim tijelima vlasti ili tijelima koja su pod nadzorom javnih vlasti, uključujući i političke stranke.“ (OSCE, 2023.).

Nadalje, Izborni zakon BiH propisuje kvotu kojom je propisano da svaka kandidatska lista mora obavezno da uključuje kandidate muškog i ženskog pola. Navedeni akti su svakako za svaku pohvalu, jer iz njih proističe obaveza uključivanja žena u politički život. Bosna i Hercegovina ima impresivan pravni, politički i institucionalni okvir za postizanje rodne ravnopravnosti. Međutim, postoje veliki izazovi u pogledu deklarisanosti posvećenosti države rodnoj ravnopravnosti i postavlja se pitanje koliko zakonski okvir pozitivno utiče na svakodnevni život žena (OSCE, 2013.).

Navedeni su glavni dokumenti koji se odnose na političke pozicije, a koji ukazuju i na to da su se žene izborile da se pojavljuju u politici i da imaju određena prava. Ali u praksi rodni stereotipi su važna determinanta za jednaku zastupljenost žena i muškaraca u politici. Pa tako nekoliko istraživanja je pokazalo da postoje izraženi rodni stereotipi u biračkom tijelu u BiH. „Prema jednom od ovih istraživanja, oko polovina muškaraca i gotovo trećina žena smatra da su muškarci bolji politički lideri i da ih treba birati prije nego žene, što se može posmatrati kao jedan od preovlađujućih razloga za fenomen da žene ne glasaju za žene i da muškarci ne glasaju za žene. (OSCE, 2023.).

Interesantan je podatak, koji govori da ne samo da muškarci sumnjaju u sposobnosti žena u ulozi političkih lidera, nego dijelom i žene. Ovo je vjerovatno posljedica odrastanja takvih žena u patrijarhalnom okruženju, gdje je sva moć u rukama muškaraca. To je u suštini uticaj odgoja i jednak je i na mušku i na žensku djecu.

Dominantni stereotipi koji sprječavaju žene da aktivno učestvuju na tržištu rada i u politici su povezani sa društveno konstruisanim rodnim ulogama koje ženama dodjeljuju njihovu primarnu ulogu u privatnom domenu, držeći ih odgovornim za neplaćeni posao u domaćinstvu. Sa druge strane, muškarci su pozicionirani kao prehranjivači, dominantni u javnom domenu, i odgovorni za plaćeni posao izvan domaćinstva. Prema tome, rodni režimi u BiH ostaju patrijarhalni, sa strogo definisanim rodnim ulogama koje su duboko ukorijenjene u svakodnevne živote žena (Selimović *et al.*, 2021).

Kada se sumira sve naprijed navedeno, položaj žene u Bosni i Hercegovini znatno je promijenjen u odnosu na ranije periode i danas su žene ravnopravne s muškarcima. U stvarnosti se ipak suočavaju s različitim oblicima diskriminacije pomoću koje se odražava patrijarhat kao hijerarhijski model koji još uvijek određuje poziciju žene u društvu. Ovo je suština priče kada je riječ o položaju žene u društvu i politici u Bosni i Hercegovini.

5. ISTRAŽIVAČKI DIZAJN I METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

U ovom radu je prilikom istraživanja primijenjeno kvalitativno istraživanje pri čemu je korišten polustrukturisani intervju kao metod za prikupljanje podataka. Metoda polustrukturiranog inrtervjua je vrsta intervjuja koja kombinuje elemente strukturiranog i nestrukturiranog intervjuja, što se može zaključiti iz njegovog naziva. To znači da postoji neka osnovna struktura koja se prati, ali postoji i dovoljno fleksibilnosti da se razgovor odvija na spontan i otvoren način. „Polu-strukturirani intervjui mogu biti i standardizirani i nestandardizirani. Ispitivač ima pripremljen podsjetnik s temama i okvirnim pitanjima, ali slijedi logiku razgovora.“ (Metzinger Čendo, Toth, 2020.).

Polu-strukturisani intervju je pogodan u situacijama gdje je važno dobiti dublje uvide ili razumijevanje, jer omogućava razvoj otvorenog dijaloga. Osim toga, ova vrsta intervjuisanja može biti korisna kada su teme složene ili kad je potrebno istražiti nekoliko različitih aspekata problema, a to je svakako pitanje liderstva, a pogotovo kada je riječ o političkom liderstvu žena i uticaju patrijarhata na njihov položaj u politici.

U ovom istraživanju učestvovalo je ukupno 6 ispitanika, odnosno 3 ispitanika i 3 ispitanice.

Tabela 1. Profil učesnika u intervju

	Pol	Starosna dob	Dužina političkog angažmana	Politička pozicija
1.	Ž	26	6 godina	Desni centar
2.	Ž	25	5 godina	Desni centar
3.	Ž	33	8 godina	Desnica
4.	M	34	4 godina	Desnica
5.	M	30	6 godina	Desnica
6.	M	34	7 godina	Lijevi centar

Izvor: Autor završnog rada

Kako bi se provelo istraživanje prvo je formulisano ukupno 16 polustrukturisanih pitanja. Pitanja su navedena u tabeli ispod teksta, poredana hronološkim redom i sva pitanja su ista za sve ispitanike, s tim što su, uzimajući u obzir da su polustrukturisana, pojedinim

ispitanicima/ispitanicama postavljana i dodatna potpitanja, koja su nastala kao proizvod njihovih odgovora na neka od glavnih pitanja.

Tabela 2. Osnovna pitanja iz intervjua

Redni broj	Pitanje
1.	Da li ste upoznati sa pojmom patrijarhata?
2.	Da li smatrate da postoje patrijarhalne tendencije u bosanskohercegovačkom društvu?
3.	Da li patrijarhat utiče na politički život?
4.	Da li lideri i liderice u politici imaju jednak status u BiH?
5.	Da li misliš da se političarke moraju više dokazivati u odnosu na političare?
6.	Koje su barijere ženama da postanu političke liderice?
7.	Da li misliš da političarke uopšte pokazuju svoj maksimalni potencijal?
8.	Kako društvo reaguje na donešene odluke od strane liderica koje su na nekoj visokoj poziciji?
9.	Da li misliš da muškarci i žene imaju različite stilove vođenja ili upravljanja?
10.	Da li rodni stereotipi postoje u BiH?
11.	Da li rodni stereotipi utiču na zastupljenost žena u politici?
12.	Da li je politička stranka, u kojoj si ti, osvještana o rodnoj ravnopravnosti ili to čini samo formalno, zbog ispunjenja kvota koje su zakonske?

13.	Da li žene pružaju dovoljno podrške drugim ženama, da li postoji ta neka međusobna solidarnost i u napredovanju karijere, a i u svakodnevnom životu?
14.	Da li stranka daje podršku ženama da napreduju u karijeri?
15.	Da li smatraš da se napravio napredak i da žene danas danas učestvuju više u politici u posljednjih deset godina?
16.	Šta misliš koji su načini da se unaprijedi rodna ravnopravnost u BiH?

Izvor: Autor završnog rada

Nakon definisanih pitanja za intervjuisanje identifikovani su mogući učesnici istraživanja. Uzorak ispitanika je bio sastavljen od šest osoba koje su bile odabrane na osnovu kompetencije i iskustva u oblasti politike. Upit za učestvovanje u istraživanju učesnicima je upućen putem e-maila. Tom prilikom učesnici su prije pristanka na intervju upoznati o samom istraživanju i cilju istraživanja, te obaviješteni da bi njihov lični identitet ostao anoniman.

Nakon što su pristali da učestvuju u intervjuu, dogovoreno je vrijeme datum, kao i način intervjuisanja. Neposredno pred davanje odgovora na pitanja, ispitanici su dali odgovore na demografska pitanja.

Zbog lokacijske udaljenosti samo jedan učesnik je bio u mogućnosti da intervju sprovedemo uživo, dok su ostali intervjui sprovedeni putem Zoom aplikacije. Svi učesnici su dozvolili da se razgovor snima, a snimak je iskorišten da bi se ispisao transkript sa njihovim odgovorima na postavljena pitanja, a isključivo u svrhe istraživanja.

Intervjui su u prosjeku trajali oko 15 minuta, s tim da je bilo učesnika koji su na pitanja davali odmah jasne i konkretne odgovore i takav intervju bi trajao i do 10 minuta maksimalno. Sa druge strane bilo je učesnika intervjuja koji su na postavljena pitanja odgovarali u mnogo ličnijem tonu i gdje bi u svom odgovoru dali prostora da se postavljaju i neka potpitanja, pa su takvi trajali i do 30 minuta.

Nakon što je završen intervju pristupilo se sljedećem koraku, odnosno procesu kodiranja. Proces kodiranja je složen proces, koji se sastoji od nekoliko koraka.

Naime, prvi korak procesa kodiranja je pretvaranje audio zapisa u tekstualni format, odnosno pisani transkript, što je učinjeno pomoću preslušavanja zapisa i pisanja transkripta.

Nakon transkripcije, tekst je podijeljen na segmente za analizu, na osnovu tema relevantnih za istraživanje, kako bi se pristupilo kodiranju.

Kodiranje je proces dodjeljivanja kodova segmentima teksta kako bi se identifikovale specifične teme, što je urađeno ručno.

Kodirani segmenti su grupisani u kategorije na osnovu zajedničkih tema. I na kraju je pristupljeno konačnom koraku u procesu kodiranja podataka, odnosno analizi i interpretaciji rezultata.

6. REZULTATI EMPIRIJSKOG ISTRAŽIVANJA

Najfrekventnija tema u intervjuima bila je „patrijarhalne norme i njihov uticaj na politički život“. Ova tema se javlja ukupno 11 puta u radu. Nakon toga slijedi tema „Uticaj patrijarhalnog društva na političku participaciju žena“, koja se javlja 10 puta u radu i nakon nje „Promocija rodne ravnopravnosti“, koja se ponavlja 3 puta.

6.1. Tema: „Patrijarhalne norme i njihov uticaj na politički život“

U okviru teme „Patrijarhalne norme i njihov uticaj na politički život“ sagovornicima i sagovornicama postavljeno je nekoliko pitanja: u kojoj mjeri su upoznati sa temom patrijarhata; da li smatraju da postoje patrijarhalne tendencije u bosanskohercegovačkom društvu te da li i u kojoj mjeri patrijarhat utiče na politički život?

Svi sagovornici i sagovornice su potvrdili da su upoznati sa pojmom patrijarhata, kao i da smatraju da postoje patrijarhalne tendencije u bosanskohercegovačkom društvu koje propisuju stroge tj. tradicionalne rodne uloge koje imaju muškarci i žene.

Jedna sagovornica je komentarisala:

„Naravno, masovno. Mislim da smo vaspitani tako da nam muško uliva više povjerenja nego žensko. Znaš, on je muško, on će, i, joj ona je žena, šta će ona, tako neko razmišljanje., (političarka, 26 godina, politička stranka desnog centra).

Jedan od sagovornika je slično komentarisao, ali referišući se pri tome na: socijalizacijsku ulogu porodice od najranijih dana, navodeći:

„Pa šta znači da li postoje? Te neke patrijarhalne tendencije su oduvijek postojale, što se toga tiče i nekako svi smo mi nekako, da kažem, vaspitani u tom duhu patrijarhata i da je uvijek nekako... Cijela porodica je zasnovana na tom principu, i dan danas je.“ (političar, 34 godine, politička stranka desnog centra).

Na postavljeno pitanje o patrijarhalnim tendencijama, druga sagovornica je slično tumačila ulogu porodice i odgoja:

„Itekako. Mislim da su (op.a. rodne uloge) itekako izražene. Ono od, ne znam... Od malih nogu svi djecu uče patrijarhatu, nismo učeni ničim drugom. Tako da, za sve neke druge modele života, načina rada, poslovanja, bavljenja čime god, saznajemo tek kad sami počnemo istraživati da li postoji nešto drugo. Ali, generalno, se ne učimo ničim drugom sem patrijarhatu.“ (političarka, 25 godina, politička stranka desnog centra).

Treća sagovornica smatra da su patrijarhalne tendencije a sa njima i rodne uloge duboko ukorijenjene u sve aspekte društvenog života, navodeći:

„Da, rekla bih da je to naša realnost i svakodnevnica.“ (političarka, 33 godine, desnica).

Ovdje se uočava da je „odgoj“ (vaspitanje) takvo da se u našem društvu podrazumijeva da je muškarac „iznad“ žene, odnosno predstavlja se kao sposobniji, bar kada je riječ o politici. Patrijarhat je glavni sastavni dio našeg odgoja i kao takav utiče na stavove o položaju žena u politici. O rodnim ulogama u našem društvu vršena su brojna istraživanja. Jedno od njih je obuhvatalo segment rodnih uloga u domaćinstvu i u javnoj sferi života, te postojeću legislativu i mehanizme zaštite ravnopravnosti polova. Posmatrajući rodne uloge u društvu može se zaljučiti da percepcija muških zanimanja se podudara i kod muškaraca i kod žena. Najčešća zanimanja koja su navedena kao tipično muška su drvosječa, doktor, rudar, političar i mehaničar. Ženska zanimanja koja su se izdvojila su doktorica, frizerka, medicinska sestra, kuharica, pravnica i vaspitačica. „Najveći procenat ispitanika/ca složio se da je diskriminacija u našem društvu zastupljena prema ženama kao posljedica velikog uticaja patrijarhata i tradicije u našem društvu.“ (Bašić, 2007).

U okviru prve teme koja govori o patrijarhalnim normama, zanimalo nas je kako patrijarhat uopšteno utiče na politički život muškaraca i žena u BiH. Kroz narative sagovornica i sagovornika, moguće je primijetiti da je uticaj patrijarhata na politički život zapravo ekstenzija socijalizacijskih obrazaca, koji se iz porodičnog konteksta kasnije prenose u širi društveni kontekst. Jedna od sagovornica je komentarisala:

„Naravno, masovno. Mislim da smo vaspitani tako da nam muško uliva više povjerenja nego žensko. Znaš, on je muško, on će, i, joj ona je žena, šta će ona, tako neko razmišljanje.“ (političarka, 26 godina, politička stranka desnog centra).

Jedan od intervjuisanih političara je reflektovao na opšteprihvaćen stereotip da su muškarci ti koji trebaju biti dominantni kada je u pitanju donošenje odluka, ali ne samo to već i vođenje tih procesa, povezivajući tako liderske uloge sa ulogama muškaraca u društvu:

„Mislim da su ljudi uvjereni. Odrasli su od malih nogu, sa pojmom da je to pravilno, normalno, da muškarci vode određene procese.“ (političar, 34 godine, desnica).

Drugi sagovornik je demonstrirao vlastitu dilemu oko angažovanosti žena u politici navodeći:

„Mislim da ne utiče toliko u tom smislu. I meni stvarno nije jasno zašto veći broj žena nije uključen u politiku, u te neke, da kažem, političke procese. Pošto, stvarno ne vidim da im neko nešto onemogućava. A najveći problem, bar kako se meni čini, je nekako da žene same sebe sputavaju u tom nekom smislu što ne mogu same između sebe da se dogovore oko nekih stvari.“ (političar, 30 godina, desnica).

Zanimljivo je da je ovaj sagovornik bio na tragu tematike odsustva ženske solidarnosti, referišući se na odsustvo dogovora među ženama, te svojevrsno „auto-sputavanje“ kao element autostereotipizacije koja podrazumijeva internalizaciju rodnog stereotipa o samima sebi.

Na pitanje da li patrijarhat igra značajnu ulogu u političkom životu, jedna od sagovornica je izjavila:

„Igra značajnu ulogu u životu generalno, ne samo u političkom životu, već, ovaj, u bilo kom smislu. Tako da, moj odgovor je, definitivno, da, igra veliku ulogu.“ (političarka, 25 godina, politička stranka desnog centra).

Na osnovu dobijenog odgovora shvata se koliko je jak uticaj patrijarhata ne samo u političkom životu, nego u životu generalno. Sličan stav iznio je i jedan od sagovornika, koji kaže:

„Pa ako uzmemo u obzir percepciju šire javnosti onda možemo reći, definitivno, da je to tako. Pogotovo u predizborno vrijeme, kad i oni, ljudi koji se bave politikom, koji to i možda ne gledaju na takav način, ali nastoje, je li, prilagoditi se što više biračima, kako bi stekli njihovo povjerenje, odnosno njihovu potporu, pa samim time se na neki način i oni tako počnu ponašati.“ (političar, 34 godine, lijevi centar).

Jedna od ispitanica je dala sličan odgovor kao i prethodna dva.

„Da, u većini slučajeva žene su tu samo kako bi se ispunila kvota na listi.“ (političarka, 33 godine, desnica).

Kod svih ispitanika primjećuje se stav da patrijarhat utiče uveliko na politički život, oduvijek je uticao i utiče i dan danas, a razlog za takvo shvatanje leži u odgoju, koji se nije promijenio kod većine ljudi, nego se bazira na stavovima da je žensko manje sposobno od muškarca.

U okviru teme „Patrijarhalne norme i njihov uticaj na politički život“ javljaju se pitanja: da li postoje rodni stereotipi u BiH; da li rodni stereotipi utiču na zastupljenost žena u politici; da li muškarci i žene imaju različite stilove vođenja ili upravljanja?

Na pitanje da li postoje rodni stereotipi jedna od ispitanica je rekla:

„Pa postoje, itekako. Mislim mi se od malih nogu učimo tim rodnim stereotipima. Baš sam neki dan slušala o tome, tj. čitala. Kao djevojčica kad ima neke predispozicije da igra fudbal i hoće da igra fudbal sa dječacima ispred zgrade. Roditelji, babe, djedovi, kao „joj ne možeš ti igrati fudbala, to je za dječake. Zašto ne bi mogla igrati fudbal? Ono, sposobna je, trči, ima dvije noge, ima dvije ruke. Mislim, poprilično je rođena da igra fudbal, ako ga želi igrati. Kao šta je tačno to što je spječava. Taj primjer možemo oslikati na bilo čemu drugom. „Joj nemoj ti to, ti si žensko, pusti ti to, ti si žensko... Kad je čujem da je nešto muški posao, šta je muški posao... Mislim, ja nisam odrasla u takvoj porodici. Moj tata opere suđe, moja mama napravi ručak, moja mama iscjepa drva, moj tata popegla košulju. Mislim što je normalno, čovjek ima isto dvije ruke da pegla, kao što i moja mama ima. Ne znam šta je problem. Mislim, nisam odrasla u takvoj sredini i onda kad čujem da je nešto muško, da je nešto žensko ja se sva naježim. Jer ne znam zašto bi bilo koji drugi muškarac bio sposobniji da odradi nešto bolje od mene. Osim, ako naravno, nije više učio i nije više radio, ali to što je muškarac ne čini ga sposobnijim. Sposobnijim ga čini jedino ako je više učio, ako je više radio, više se trudio, više vježbao pa da ga to izdigne iznad mene. Ali da će ga njegov, pol, ovaj, izdići, naravno, da neće. I...To je nešto, kažem ti, čemu se učimo do malih nogu da su oni jači i sposobniji, uspješniji, ambiciozniji. I samo treba, je li, nama nekad da klikne u glavi da shvatimo da je to besmisleno. (političarka , 25 godina, politička stranka desnog centra).

Druga ispitanica je imala jako sličan odgovor kao i prethodna:

„Apsolutno. Nema potrebe objašnjavati. Ja sam žensko, pa onda „joj, kako će ona, joj pa eto dobro si ti izgurala...pa onda „joj ko ti je našao posao...pa onda „joj što se ti baviš time, ne treba da se baviš time“ (političarka , 26 godina, politička stranka desnog centra).

Oba odgovora koja smo dobili na pitanje da li postoje rodni stereotipi ukazuju na jasne stavove ispitanika da su rodni stereotipi apsolutno prisutni u našem društvu, te da nas tome uče od malih nogu, odnosno od malih nogu nam odgojem usađuju određene stavove, po kojima se ne može baviti čim želimo samo zato ako smo žensko. Kada odrastemo to nam drugačije prezentuju, kroz sumnju u ženu koja je postigla određeni status u politici.

Na pitanje da li rodni stereotipi utiču na zastupljenost žena u politici, zabilježeni su različiti odgovori. Jedan od ispitanika je istakao da imaju negativan uticaj:

„Negativno utiču na politiku, definitivno. Sigurno jedan od razloga zašto žene ne učestvuju u politici.“ (političar , 34 godine, desnica).

Jedna od ispitanica je konstatovala:

„Postoje, npr. da žena ne može uspjeti sama nego da je mora uvijek “pogurati” neki muškarac, kao i da su emotivne i da ne mogu donositi objektivno odluke. Mislim da je to samo jedan od razloga koji utiče na zastupljenost“. (političarka, 33 godine, desnica).

Zabilježen je i drugačiji odgovor:

„Pa mislim...Ne vjerujem. Ne znam sad koliko smo... Što se tiče izbora, mislim da ljudi ne glasaju za žensko ili muško, da glasaju za stranku. Tako da mislim da izbori nemaju puno veze sa stereotipima.“ (političarka , 26 godine, politička stranka desnog centra).

Na pitanje da li muškarci i žene imaju različite stilove vođenja ili upravljanja, dobijeni su sljedeći odgovori:

„Da. Nekako mislim da žene, generalno, više rade na skupljanju, gradimo jednu veliku porodicu, gradićemo porodične vrijednosti. Jao ja sam majka, imam djecu, udata žena ttt... Dok muškarci su ono na mišiće, na snagu i na „ja mogu isposlovati to i to, ja mogu dogovotiti to i to, ja mogu... Žene su nekako kolektivne i zajedničke, a muškarci su samo ego, ja.“ (političarka , 26 godina, politička stranka desnog centra).

„Pa mislim da imaju različite stavove vođenja i opet, kažem, lakše bi, nekako mi djeluje da se lakše muškarci dogovore, barem oko nekih stvari, nego žene. Prisustvovao sam bezbroj, znači, slučajeva gdje, ako pustiš žene da se one dogovaraju nema od toga ništa, to ode u nedogled. I opet, kažem, to je toliko do samih žena, a ne, do muških. Što se tiče muških niko nikoga niti sputava, niti ništa. I opet, muški nekako sjednu, dogovore se, nađu zajednički jezik, kompromis. A žene ako se između sebe ne vole, nema od toga ništa, znači, to je... ode sve u propast.“ (političar , 30 godina, desnica).

Izneseni stavovi se baziraju na mišljenju da žene i muškarci imaju različite stavove vođenja, ali pogledi na tu razliku su drugačiji kod prethodna dva ispitanika. Dok ispitanica smatra da su žene posvećene porodici, a muškarci su egoisti, koji ostavljaju utisak nekoga ko može sve jer je muško, sa druge strane ispitanik smatra da je problem u ženama koje jedna drugu ne poštuju i ako im se ostavi ogućnost da postignu određeni dogovor, nema ništa od toga.

Nasuprot iznesenom mišljenju, postoji i sljedeći stav jedne od ispitanica:

„Ja ne mislim da postoje različiti stilovi kod žena i muškaraca. Ja mislim da postoje različite vrste lidera i da u svakoj toj kategoriji mogu biti i žene i muškarci. Tako da to uopšte ne bih djelila prema polu, jer to i nema baš nekog smisla.“(političarka , 25 godina, politička stranka desnog centra).

Ispitanica je ukazala na to da nema veze da li je neko muško ili žensko, te da pol ne utiče na stil vođenja.

„Ako govorimo o muškarcima i ženama različitih ideoloških pogleda, onda možemo reći da imaju. Ali ako govorimo o muškarcima i ženama istih političkih, ideoloških i drugih uvjerenja, onda, osobno, iz prakse, nisam vidio neku razliku“. (političar 3, 34 godine, dužina političkog angažmana 7 godina, lijevi centar).

U pogledu pitanja da li muškarci i žene imaju različite stilove vođenja ili upravljanja, mišljenja ispitanika i ispitanica su podijeljena, na šta je i ukazano u naprijed navedenim primjerima. Naime, jedna od ispitanica smatra da se stilovi vođenja kod muškaraca i žena ne razlikuju, dok su jedan ispitanik i jedna ispitanica izrazili mišljenje da postoje evidentne razlike između muškarca i žene u pogledu stila vođenja.

6.2. Tema: „Uticaj patrijarhalnog društva na političku participaciju žena“

U okviru teme „Uticaj patrijarhalnog društva na političku participaciju žena“ ispitanicima i ispitanicama postavljeno je nekoliko pitanja: da li je imala neko iskustvo gdje se osjećala diskriminirano samo zato što je žensko; da li smatra da se napravio neki napredak u pogledu učestvovanja žena u politici; da li žene jedna drugu podržavaju.

Na pitanje da li je imala neko iskustvo gdje se osjećala diskriminirano samo zato što je žensko, jedna od ispitanica je odgovorila:

„Ekstra pitanje. 2020. imamo mi lokalne izbore i redamo ljude po biračkim odborima. Svaka stranka dobije učesnike na biračkim mjestima, koji će biti članovi različitog odbora. Poredamo mi članove. Ja dva dana u 6 mjeseci nisam došla u kancelariju. Ja dođem sutradan, oni meni sklonili moje ljude i stavili druge. To je muško jedno uradilo, sad ne znam što je muško ili što je budala. Npr. jedno vrijeme, šta mi se još dešavalo, dogovorimo se nešto, ja dođem kući, ujutru radi se nešto drugo. Onda sam ja kao jedno lijepo, odgovorno žensko odlučila da zadnja izlazim iz kancelarije. Pa sam dolazila kući u dva, u tri, ujutru, dok ih sve ne izguram, nećete pričati ništa bez mene. Tako da, diskriminacija definitivno. Ali opet onda, možemo izgurati. Mislim, žene smo, možemo sve. Onda je bilo i putovanja, kao kako ću ja putovati sa nekim muškim osobama, „kako ćeš ti putovati sa njima trojicom?“ Kad je neko nekad rekao nekom muškarcu kako ćeš ti putovati do Banja Luke, lupam, sa tri žene?“ (političarka, 26 godina, politička stranka desnog centra).

Iz navedenog odgovora proizilazi zaključak da je diskriminacija na osnovu pola prisutna u svijetu politike. Naime, ispitanica je navela način na koji je ona bila diskriminirana samo zato što je žena, i to nekoliko puta upravo od strane muških kolega.

Na pitanje da li smatra da se napravio neki napredak u pogledu učestvovanja žena u politici, jedna od ispitanica je odgovorila potvrdno, navodeći da su tome doprinijele društvene mreže, ali i radionice i seminari, kao i sam angažman žena koje su se udružile s ciljem podsticaja mladih žena da se bave politikom. Njen stav u pogledu daljeg napretka žena u politici je optimističan a u svom odgovoru na postavljeno pitanje izražava i lično zadovoljstvo zbog tog napretka:

„Pa mislim da se jeste napravio napredak. Društvene mreže osvjestavanjem...društvene mreže su jako uticale na to, zato što smo konačno imali priliku da vidimo kako je to u Australiji, kako je to u Finskoj, gdje su žene na čelu parlamenta, gdje su žene na čelu države.

Da su se pojavili veliki broj pokreta gdje se žene udruže, motivišu mlade žene da uđu u politiku, da uđu, ovaj, u javni život na koji god način. Pojavio se veliki broj udruženja i nevladinih organizacija koji intezivno rade na tome, što je meni veoma drago. Veliki broj radionica i seminara u odnosu na ranije. Moja mama npr. nikad prije izučavala rodnu ravnopravnost jer joj je, kao, nije bilo bitno, a mislim da je sada jako važno da postane tema i kroz obrazovni sistem. Tako da mislim da se veoma napredovalo, ali i da ima dosta prostora da se tek napreduje.“ (političarka, 25 godine, politička stranka desnog centra).

Sujeta se takođe javila kao jedan od ključnih pojmova, koji je ključan razlog zbog kojeg jedna žena ne podržava drugu. Naime, na pitanje da li žene jedna drugu podržavaju, jedan od ispitanika je rekao:

„Pa mislim da ne. Mislim da se sputavaju. Mislim svugdje toga ima. Niko neće tebe...Davati vjetar u leđa, kod muških ili ženskih, ali mislim da je to na mnogo manjem nivou u muškom društvu, nego što je u ženskom. Jer, evo, navešću ti jedan primjer. Što kažu, krećem se svugdje ovako i sad, pitam druga za nekog momka kakav je on momak, on će reći dobar. A nikad od neke žene nisam čuo da je rekla za neku curu da je dobra i lijepa ili nešto. Da li je sujeta ili šta je, ali odmah se pljuje, ovakva je, onakva, ovo je, ono je...A to vjerovatno da je neka sujeta i da, da, neko se boji tog tuđeg uspjeha i da će on ostvariti bolje u odnosu na nekoga drugoga i tako nešto.“ (političar, 30 godina, desnica).

Kako vidimo iz navedenih odgovora na postavljena pitanja u vezi sa temom „Uticaj patrijarhalnog društva na političku participaciju žena“, patrijarhalno društvo je proizvod odgoja, postojalo je od davnina i postoji i danas i u velikoj mjeri utiče na političku participaciju žena u politici. Zbog takvog odgoja, žene često i kada imaju priliku da budu dio političkog života, odustaju jer su odrasle okružene stavovima da nisu dovoljno sposobne da se bave određenim poslovima, kao što je politički angažman. Prilikom ispitivanja, javio se i stav ispitanika da su žene previše sjetne te da je to razlog njihovog neuspjeha. Takođe, diskriminacija žena se javlja kao posljedica uticaja patrijarhata.

6.3. Tema: „Promocija rodne ravnopravnosti“

U okviru teme „Promocija rodne ravnopravnosti“ ispitanicima oba pola postavljeno je nekoliko pitanja: Da li se kvota od 40% ispunjava samo formalno ili se stvarno i neformalno daje podrška ženama; da li lideri i liderice u politici u BiH imaju jednak status i jednake šanse za dalje napredovanje u karijeri; da li, sad uopšteno, što u tvojoj stranci što inače, da li žene imaju podršku viših nivoa u stranci u procesu napredovanja na više pozicije; da li se pruža dovoljno podrške drugim ženama, da li postoji ta neka međusobna solidarnost i u napredovanju karijere, a i u svakodnevnom životu; Da li žene pružaju dovoljno podrške jedna drugoj na političkoj sceni; da li stranka daje podršku ženama da napreduju u karijeri?

Na pitanje da li se kvota od 40% ispunjava samo formalno ili se stvarno i neformalno daje podrška ženama, odgovor jedne od ispitanica je potvrđan i glasi:

*„Da, u većini slučajeva žene su tu samo kako bi se ispunila kvota na listi.“
(Političarka , 33 godine, desnica).*

Nadalje, na pitanje da li lideri i liderice u politici u BiH imaju jednak status i jednake šanse za dalje napredovanje u karijeri, jedna od ispitanica je konstatovala:

„Nemaju, žene su često na funkcijama tehničkih tajnika ili drugim pozicijama koje su administrativne prirode, jer se smatra da muškarci trebaju voditi političke procese. Ženin napredak često ovisi o odlukama drugih muškaraca jer su oni ti koji su na rukovodećim mjestima i odlučuju da li će neka žena dobiti određenu poziciju i to često samo kako bi se zadovoljila neka kvota. Također, čak i kad se radi o rukovodećim funkcijama, muškarci će npr. dobiti bitnija ministarstva poput financija, pravosuđa itd., dok će žene dobiti kulturu i obrazovanje.“ (Političarka , 33 godine, desnica).

Na osnovu iznesenih stavova dolazi se do zaključka da se žene nalaze na listama samo da bi se zadovoljila kvota koju propisuje zakon, a ne zato što društvo ima stav da je potrebno da žene i muškarci imaju jednaka prava, što ukazuje na to da žene u politici nemaju jednake šanse i prilike kao muškarci, odnosno da je diskriminacija po osnovu pola prisutna.

Na pitanja da li, sad uopšteno, što u tvojoj stranci što inače, žene imaju podršku viših nivoa u stranci u procesu napredovanja na više pozicije; da li se pruža dovoljno podrške drugim ženama, da li postoji ta neka međusobna solidarnost i u napredovanju karijere, a i u svakodnevnom životu, ispitanice su odgovorile da se ženama ne pruža dovoljno podrške ni od strane sredine, ni od strane stranke.

Na pitanje da li jedna žena podržava drugu, mišljenja su podijeljena.

Jedna ispitanica je odgovorila:

„To mislim da ne. Mislim da nekako biti brend žena u politici, nije bitno kako se zoveš. Mogu biti dvije, tri žene i onda što bi ja gurala tebe, zato što ćeš ti zauzeti moje mjesto. Muškarci, nije e ima onaj jedan muškarac u politici, nego...Ja kad kažem, ne znam, imaju tri žene u RS, padne mi napamet Željka, Trivićka i ne znam ko je treća. Znači ne padne mi treća. Tako da ono gradiš brend na osnovu toga što si žena. Sad ne mora biti...Pošto sam popljuvala sve ovo. Ženama je teško. Ne mora biti naročito to loše, što se može iskoristiti može se. Generalno nekad ono ne daju ti ništa samo smatraju da si smotana, naivna, može se i to dobro iskoristiti. Samo treba znati sa tim predrasudama baratati.“ (Političarka , 26 godina, politička stranka desnog centra).

Druga ispitanica je odgovorila:

„To je baš teško pitanje, zato što tu nema sredine. Ja baš mislim da se tu žene dijele na dvije kategorije. One koje će braniti apsolutno svaku ženu, bez obzira na bilo šta, kao što sam ja budala, ili ih apsolutno boli briga, neće uopšte da se uključuju, neće uopšte da budu bilo kakav vid podrške, iako bi mogle doprinijeti. Tako da tu nema neke sredine. Mislim da

je, nažalost, više ovih što okreću glavu, jer im je to jednostavno lakši put.“ (Političarka, 25 godina, politička stranka desnog centra).

Odgovor treće ispitanice glasi:

„Ne pružaju, upravo je to i jedan od razloga zašto je položaj žena u politici loš, jer žene jedna drugu smatraju konkurencijom, dok su muškarci unatoč razlikama u mišljenju spremni da surađuju zajedno.“ (Političarka, 33 godine, desnica).

Jedan od ispitanika takođe ima stav da žene jedna drugu ne podržavaju. Njegov odgovor glasi:

„Pa mislim da ne. Mislim da se sputavaju. Mislim svugdje toga ima. Niko neće tebe... Davati vjetar u leđa, kod muških ili ženskih, ali mislim da je to na mnogo manjem nivou u muškom društvu, nego što je u ženskom. Jer, evo, navešću ti jedan primjer. Što kažu, krećem se svugdje ovako i sad, pitam druga za nekog momka kakav je on momak, on će reći dobar. A nikad od neke žene nisam čuo da je rekla za neku curu da je dobra i lijepa ili nešto. Da li je sujeta ili šta je, ali odmah se pljuje, ovakva je, onakva, ovo je, ono je...A to vjerovatno da je neka sujeta i da,da, neko se boji tog tuđeg uspjeha i da će on ostvariti bolje u odnosu na nekoga drugoga i tako nešto.“ (Političar, 30 godina, desnica).

Preostala dva ispitanika smatraju da žene podržavaju jedna drugu, ali nisu iznijeli nikakve dodatne razloge ili argumente za to.

Na pitanje da li stranka daje podršku ženama da napreduju u karijeri, jedan od ispitanika u ime svoje stranke odgovorio je potvrdno.

„Moja stranka, da.“ (političar, 34 godine, desnica).

Drugi ispitanik takođe potvrđuje da i njegova stranka podržava žene. Takođe on ističe da žene same sebe sputavaju u političkom angažmanu, što je po njegovom mišljenju glavni uzrok zašto se javlja slika o ženama kao podređenom polu, a prema njegovom mišljenju žene ustvari nisu podređene. Njegov odgovor glasi:

„Pa stranka u kojoj sam ja, stvarno daje podršku ženama. I to se najbolje može vidjeti kroz postojanje aktiva žena, koji postoji kao dio stranke. I, i... Tu, članice aktiva žena, su sve žene koje su simpatizeri te stranke. I mislim da im se daje odlična prilika. I što se tiče stvarno je zastupljenost i na listama i svega... Nastojimo i trudimo se da žene budu podjednako zastupljene kao i muškarci. Međutim, imali smo stvarno problem, opet kažem, što, što... I pored svih tih žena koje imamo, žene, iz nekog razloga, ne žele da budu na listi, bar, veliki broj njih. I onda, samim tim, kad one ne žele, ne možemo nekoga tjerati i primoravati, i onda se dobija ta neka slika kako su žene podređen pol u odnosu na muškarce, a ustvari, uopšte nije tako.“ (Političar, 30 godina, desnica).

Jedna od ispitanica tvrdi da u političkoj stranci, kojoj ona pripada, žene nisu diskriminirane na osnovu pola. Ona je tim povodom istakla:

„Pa kod nas, stvarno, nije samo formalno. Mi se stvarno ovdje... Evo npr, tim gradonačelnika je sačinjen od sedam žena. To je tim koji je njemu vodio kampanju 2020. godine za izbore, za gradonačelnika. To dovoljno govori o njegovoj svijesti, koliko želi da okupi sposobne ljude oko sebe, bez obzira na rod, pol, broj godina i slično. Tako da što se tiče PDP, PDP je generalno otvoren za žene. Nikad se ja u PDP nisam osjećala ugroženo zato što sam žena. Nije da ja branim nešto svoju stranku, ona ima i milion mana, što se tiče statuta i svačeg nečeg. Mislim, radim unutar stranke da promjenimo i te neke stvari i što se tiče kvote i što se tiče mladih. Ali mislim, mi se, zaista, ne bavimo time. Forum žena kod nas, glupo je reći, ali kao i da ne postoji. Jer nemamo potrebu za njim. Mislim, kad bismo izdvajali žene unutar jedne stranke, kao nemamo ni forum muškaraca. Mi smo ovdje stvarno ravnopravni. Nama predsjedništvo, čine i žene i muškarci. Vjeruj da ne znam koji je broj žena, koji je broj muškaraca. Negdje je tu slično, zato što nemamo kvotu koja nam se mora nametnuti, već su žene jednostavno dovoljno prodorne, dovoljno jake, dovoljno sposobne da budu tu. Gradski odbor nam, takođe, ima veliki broj žena. Naš forum mali ima veliki broj mladih žena, čak dosta više nego muškaraca. Naši volonteri u kampanji su većinom žene. Veliki broj žena imamo prijavljenih za liste. Ne moramo, ono, tražiti i vući nekog muškarca daj stavi svoju ženu samo da popunimo listu, već nikad nam nije bio problem da popunimo, bar zadnjih pet godina što ja radim ovdje. Tako da mogu reći, PDP je jedna, zaista, otvorena partija, da... Bila sam na dosta seminara koji su se ticali toga, kako se partija odnosi prema ženama, gdje su sve žene uvijek bile zgrožene odnosom njihovih predsjednika, članova predsjedništva i slično prema njima. Samo smo mi iz PDP bili u fazonu, kao, tako nije kod nas i nisu nam vjerovali, mislili su da smo samo stranački zaslijepljeni, ali ne zaista je kod nas što se tiče toga... Pogotovo Branislav Borenović je čovjek, zaista, med i mlijeko.“ (Političarka, 25 godina, politička stranka desnog centra).

Jedan od ispitanika je istakao da smatra da nema dovoljno primjera podrške ženama od strane stranke, te da iz njegovog ugla rijetko se žena pojavljuje u politici:

„Pa imamo pojedine primjere, tipa precjedateljice Vijeća ministara ili ne znam, neke ministrice u određenoj vladi federacije i nekim drugim razinama. Mislim da se može naći dovoljno primjera gdje se može uvidjeti neka uspješna žena koju je podržala i stranka i društvo ili neka žena u parlamentu koju su građani podržali na izborima. (Političar, 34 godine, lijevi centar).

Na pitanje podrške ženama od strane stranke, jedna od ispitanica je istakla da podrška postoji, te da se broj žena na rukovodećim funkcijama povećao u odnosu na raniji period:

„Poprilično, pogotovo nakon Općih izbora 2022. godine gdje se broj žena na rukovodećim funkcijama povećao. Proces napredovanja i podrške se razlikuje od sredine do sredine.“ (Političarka, 33 godine, desnica).

Promocija rodne ravnopravnosti se odvija putem radionica i pružanja podrške ženama. U suštini jedan od vidova podrške jesu radionice. Kada je riječ o njima, na pitanje

šta misli koji su načini da se unaprijedi rodna ravnopravnost u BiH, jedan od ispitanika je odgovorio:

„Ne mislim da je zakon ono što se treba promijeniti. Svijest je problem, svijest oba pola. Muškarcima treba pokazati bolju stranu, ovoga... Pokazati kako bi i na koji način žene sve doprinijele politici. A ženama treba objasniti, da ne kažem ubijediti ih da se uključe u politiku i da se time bave. A na koji način to sve postići, ne znam. Možda neke odgovarajuće radionice i seminari.“ (Političar, 34 godine, desnica).

Na pitanje da li bi radionice i seminari mogli biti jedan on načina kako da se unaprijedi sama podrška ženama, da li bi se to moglo iskoristiti i za unapređivanje rodne ravnopravnosti, jedna od ispitanica je odgovorila potvrdno navodeći da je suština u edukaciji i to ne samo žena nego i muškaraca. Shodno navedenom, njen odgovor glasi:

„Pa da, sigurno. Mislim, mi baš malo, kroz čitav obrazovni sistem se bavimo uopšte tom temom, ja ne znam da postoji neki predmet, da li u osnovnoj, srednjoj školi, čak i na fakultetima koji se bave, izučavaju rodnu ravnopravnost. Mislim da bi se moralo uvesti kroz predavanja, prezentacije, da li na tim nekim odjeljenskim zajednicama i u osnovnim i srednjim školama. Jer se od malih nogu mi moramo osnaživati da smo kao osobe dovoljno, jake, sposobne za bilo šta. Ali te radionice jednostavno moraju doći i to muškaraca, da ne bi oni usvajali što njihovi pretci, je li, rade, da su oni ti koji su moćni, da su žene nesposobne. Mislim da je edukacija suština. U razvijenim zemljama, naravno, da postoji ovaj problem rodne ravnopravnosti, ali u dosta manjem broju, zato što je njihova edukacija, obrazovanje na dosta većem nivou. Mi se ovdje bavimo preživljavanjem, ne bavimo se nekim smislenijim stvarima, jer nam je, nažalost, sistem takav kakav je, da moraš gledati kako ćeš potrošiti marku. Zbog toga se ljudi ne bave ovim promišljanima, ali isključivo edukacija, radionica, seminari odmah od malih nogu. Kroz obrazovni sistem mogu dovesti do toga da dječaku ne bude bitno da li će sa njim u timu biti dječak ili djevojčica. Ili da djevojčice ne bude strah da uđe u neki tim samo zato što je djevojčica.“ (Političarka, 25 godina, politička stranka desnog centra).

Kada je riječ o promociji rodne ravnopravnosti, stavovi ispitanika u tom pogledu se baziraju na stavu da bi se uz pomoć radionica i seminara uspjela podići svijest i kod muškaraca i žena o tome koliko je važna uključenost žena u politiku, te da je potrebno uključiti radionice i seminare. Pružanje podrške ženama od strane drugih žena je prema mišljenjima ispitanika različito zastupljena. Jedna ispitanica smatra da se žene dijele na dvije kategorije, one koje će braniti apsolutno svaku ženu, ili neće uopšte da se uključuju, neće uopšte da budu bilo kakav vid podrške, iako bi mogle doprinijeti. Jedna od ispitanica smatra nema podrške među ženama. Ispitanici imaju različite stavove, dok jedan od njih smatra da žene ne pružaju podršku jedna drugoj, preostala dva ispitanika smatraju da se žene međusobno podržavaju. Kada je riječ o podršci stranke ženama, jedna od ispitanica tvrdi da je njena stranka apsolutno otvorena prema učešću žena u politici, te da su žene zastupljene u politici i podržane od strane političke stranke. Stavovi ostalih ispitanika su isti.

Kada sumiramo sve naprijed navedeno, odnosno kada sagledamo sve rezultate istraživanja, ispoljene kroz stavove ispitanika i ispitanica, razlozi zbog kojih žene i dan danas uprkos borbama i nastojanjima da se politički afirmišu i ostvare, nisu ravnopravne u politici, razlozi za to su u svijesti žena ukorijenjeni stavovi i predrasude: sujeta ispoljena kod žena, kada nisu spremne podržati i razumjeti jedna drugu, ali i nedostatak radionica, edukacija i seminara kojima bi se moglo itekako uticati na svijest kod ljudi o značaju učešća žena u politici i to ne samo uticati na svijest muškaraca nego i svijest žena, koje na neki način zbog nedostatka znanja i vještina jedna drugu sputavaju ali i same sebe pod uticajem patrijarhalnog odoja sputavaju da uspiju, jer smatraju da nisu kadre da se bave politikom, ali i generalno imaju stav da politika nije ženski posao, ne samo za njih same nego i uopšte za žene.

7. ZAKLJUČAK

U ovom radu je bilo riječi o Patrijarhalnim društvenim strukturama i njihovom uticaju na status lidera i liderica u Bosni i Hercegovini. S ciljem što detaljnijeg sagledavanja zadate teme, u radu su obrađeni svi bitni pojmovi koji se tiču teme i koji su u tijesnoj vezi sa zadatom temom.

Naime, kako bi se shvatio koncept i značaj patrijarhalnih društvenih struktura, prvo je detaljno objašnjen pojam patrijarhata, kao ključne teme ovog rada. Tim povodom krenulo se od historijskih korijena i određenja pojma patrijarhata. Obrađeno je pitanje koliko se obrazac patrijarhata mijenjao od srednjeg vijeka, pa do današnjeg dana. Došlo se do zaključka da je pretrpio brojne promjene, te da sadašnji oblik, ali i obim patrijarhata uveliko se razlikuje od onih obrazaca u njegovim začetima.

U srednjem vijeku, period u kom su ratovi i osvajanja oblikovali društvo i društvene norme, patrijarhat je dolazio najviše do izražaja. U većini evropskih zemalja, upravo zbog ratova i osvajanja, u tom periodu, muškarci su tretirani kao heroji i vitezovi, što je uslovalo nepovoljniji položaj žena, odnosno živjele su u sjenci muškaraca.

Kasnije dolaskom Turaka, na Balkansko poluostrvo, patrijarhat je bio najbliži onom u srednjem vijeku, jer je zavladao kodeks ponašanja gdje su žene ćutale na nejednakost polova, a muškarac je imao svu vlast nad svojom djecom, a takav odnos prema ženama zadržao se u nekim sredinama i kasnije, u dvadesetom vijeku.

Ovakve nejednakosti dovele su do pojave ženskih pokreta koji su imali za cilj borbu za jednakost, pa je jedan od prvih, vrijednih pomena bio Sufražetski pokret, o čijem je nastanku, konceptu, ciljevima i nastojanjima bilo detaljnije riječi u ovom radu.

Ništa manje vrijedan je i Antifašistički pokret žena (AFŽ) u Drugom svjetskom ratu koji je današnjoj ženi, a u ono vrijeme donio pravo glasa, pravo učešća u ratu, pravo na zaposlenje. Žene su u to vrijeme izašle iz ustaljenih porodičnih okruženja, koji je do tada bio njihovo primarno mjesto u društvu. Patrijarhalne društvene strukture odnose se na tradicionalne

obrasce koncepta društva u kojima dominira muški autoritet i gdje se ženska uloga često ograničava na privatnu sferu, kao što su briga o domaćinstvu i djeci.

Kada je riječ o političkom liderstvu, praksa prepoznaje više oblika liderstva: autokratsko, demokratsko, laissez-faire, kao i transformativno liderstvo. Iako je liderstvo daleko širi pojam, u BiH ono ima izraženu političku konotaciju jer se nerijetko i liderke koje su radile u nevladinom sektoru politički angažuju.

U savremenom društvu postoje različiti odnosi dominacije i podređenosti u kojem su još uvijek muškarci u povoljnijem položaju u odnosu na žene, što nam govori da „patrijarhat“ još uvijek „živi“, bez obzira na mukotrpne i dugotrajne borbe žena kroz istoriju.

Iako u manjoj mjeri nego nekada ranije, ipak se patrijarhat osjeća, a posebno u određenim zemljama svijeta.

Kako bi se napravila komparacija u pogledu zastupljenosti muškaraca i žena na političkoj sceni objašnjeno je kako stvari stoje na globalnom nivou. Navedene su zemlje u kojima je status žene u pogledu političke ravnopravnosti jako loš, a to su muslimanske zemlje, gdje su žene i dalje u jako maloj mjeri politički angažovane. Naveden je i primjer Ruande, kao jedine zemlje na svijetu gdje žene imaju većinu u parlamentu, što predstavlja izuzetak u svijetu i što ujedno ukazuje kako stvari stoje na globalnom nivou. Takođe, u radu je prikazan primjer zemalja iz regiona, odnosno rezultati istraživanja provedenih u Srbiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj, gdje je uočeno da je i dan danas patrijarhat prisutan, na šta nam ukazuju stavovi ispitanih muškaraca o tome da li žene treba da budu na rukovodećim pozicijama.

Kada je riječ o statusu žena kao liderki, Bosna i Hercegovina je usvojila važne pravne standarde za ravnopravno učešće žena i muškaraca u donošenju odluka i vodstvu, koji su u skladu s međunarodnim ugovorima o ljudskim pravima. To su u prvom redu Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini, Izborni zakon BiH, a koji ukazuju na to da su se žene izborile da se pojavljuju u politici i da imaju određena prava. Ali u praksi rodni stereotipi su važna determinanta za jednaku zastupljenost žena i muškaraca u politici.

Međutim, važno je napomenuti da se u BiH sve više prepoznaje važnost rodne ravnopravnosti u politici. Postoje razni aktivistički pokreti, političke inicijative i programi podrške koji se bore protiv patrijarhalnih struktura i promovišu veću participaciju žena u politici. Ovi naponi sigurno mogu dovesti do promjena u percepciji i položaju lidera i liderica u politici u Bosni i Hercegovini.

Nakon provedenog istraživanja, došla sam do zaključka da je patrijarhat opšteprisutan u našem društvu, te da ima veliki uticaj u političkom životu, što žene u politici stavlja u nepovoljniji položaj u odnosu na muškarce. Iako je u tom pogledu došlo do određenih promjena, jer nekada su žene jako rijetko bivale na pozicijama političkih liderki, te promjene su minimalne, te žene još uvijek nemaju jednak status sa muškarcima u politici.

Muškarci i žene imaju različite perspektive o položaju žena u politici. Ženski stavovi često naglašavaju nedostatak jednakosti na političkoj sceni, često povezujući ove nejednakosti sa duboko ukorijenjenim patrijarhalnim vrijednostima. Patrijarhat, kao temeljna prepreka, nameće ženama "kočnice" u politici, uključujući nedostatak podrške unutar stranaka, među ženama međusobno, kao i unutar same žene koja je možda usvojila patrijarhalne norme odgoja, ograničavajući se na tradicionalne "muške" i "ženske" uloge.

Neki ispitanici ističu nužnost dodatnog podsticanja žena na politički angažman, prepoznajući potrebu za radionicama i dodatnom edukacijom kako bi se prevazišle prepreke koje žene doživljavaju. S druge strane, muškarci često imaju drugačiji pogled na ovu temu. Iako priznaju prisustvo patrijarhata, vjeruju da su žene same odgovorne za svoj nedostatak političkog angažmana, navodeći da im niko ne brani da se aktivno uključe. Takođe, neki od njih navode žensku sujetu kao faktor koji ometa solidarnost među ženama, čime se dodatno smanjuje podrška za političko djelovanje žena.

U suštini, ključni razlog zbog kojeg su i dan danas žene manje prisutne u politici je prisustvo patrijarhalnih tendencija u bosanskohercegovačkom društvu, što je nesumnjivo, a na šta ukazuju rezultati provedenog istraživanja u ovom radu, ali i brojna druga istraživanja koja su provodili drugi autori, koji su se bavili ovom tematikom. Takođe, jedan od ključnih zapažanja i zaključaka je da je patrijarhat podjednako urezan u svijest i muškaraca i žena, jer je neizostavni dio njihovog odgoja i društva kojem pripadaju. U bosanskohercegovačkom kontekstu na poimanje rodnih koncepata kod pripadnika sva tri naroda ključan uticaj ima religijsko-interpretativno naslijeđe. Mjesto i uloga žene velikim dijelom određeni su običajima i normama, religijskim ili etičkim. Iz tradicionalističke interpretacije roda i pola reprodukuje se diskurs po kojem žene rađaju djecu, žene su majke, supruge i domaćice subordinirane muškom autoritetu. Takve norme se teško mijenjaju i otežavaju ženama napraviti promjene u smjeru ravnopravnog učestvovanja u javnoj sferi.

Iako postoje zakonski okviri koji promovišu rodnu ravnopravnost, kao što su Zakon o ravnopravnosti spolova i Izborni zakon, rodni stereotipi i društvene norme i dalje predstavljaju prepreke za punu participaciju žena u politici. Ipak su potrebni dodatni naponi kako bi se osiguralo da se ovi zakoni provode u praksi i da se promoviše kultura koja cijeni i podržava politički angažman žena.

Shodno tome, kao što su i sami ispitanici spomenuli, važno je istaknuti ulogu obrazovanja i svijesti u borbi protiv patrijarhalnih tendencija. Edukacija o rodnoj ravnopravnosti i promicanje svijesti o važnosti inkluzivnog političkog prostora za sve polove mogu biti ključni faktori u stvaranju društva koje priznaje i cijeni doprinos žena političkom životu. Važno je da kao društvo shvatimo da službenike koje biramo, ne biramo po njihovom polu, već po tome da li su kompetentni za određenu poziciju. Osim toga, podrška i mentorstvo ženama koje se žele angažovati u politici mogu pružiti važnu podršku sa izazova s kojima se suočavaju.

Kao posljedni zaključak, navela bih da rješavanje patrijarhalnih društvenih struktura i promicanje rodne ravnopravnosti zahtijeva sveobuhvatan pristup koji uključuje zakonske reforme, edukaciju, svijest i podršku. Samo kombinacijom ovih mjera možemo stvoriti društvo u kojem će žene imati jednake mogućnosti za politički angažman i doprinos društvenom napretku.

REFERENCE

1. Arsovski, S., (2013): *Sinergijski efekat procesa menadžmenta i liderstva*, Zbornik radova 40. Nacionalna konferencija o kvalitetu, Fakultet inženjerskih nauka, Kragujevac, ISBN: 978-86-86663-93-1.
2. Babović, M., Vuković O., Petrović, I. (2012). *Rodna ravnopravnost u Republici Srpskoj: istraživanje javnog mnjenja*. Banja Luka: Gender centar – Centar za jednakost i ravnopravnost polova Republike Srpske.
3. Balić, L., Ždralović, A. (2020). Učešće žena u zakonodavnoj i izvršnoj vlasti i pravosuđu. *KOJEG JE RODA SIGURNOST? 20 godina Rezolucije Vijeća sigurnosti 1325 “Žene, mir i sigurnost” i njezina provedba u Bosni i Hercegovini*, str. 81-103.
4. Bašić, A. (2007): *Rodne uloge i stereotipi*. Helsinški parlament grada Banja Luka, Udružene žene Banja Luka, Banja Luka.
5. Bullough, A., Kroeck, K. G., Newburry, W., Kundu, S. K., i Lowe, K. B. (2012): Women's political leadership participation around the world: An institutional analysis. *The Leadership Quarterly*, 23(3), 398-411.
6. Čehajić Čampara, M. *Transformativno liderstvo, Ženski forum za razvoj- mapa puta*. UNDP, Švedska.
7. Dušanić, S. (2012). *Muškarci i rodni odnosi u BiH*. Banja Luka: NVO „Perpetuum mobile - Centar za razvoj mladih i zajednice“ Banja Luka;
8. Dugandžić, D., Okić, T. (2016). *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava*. Udruženje za kulturu i umjetnost CRVENA Sarajevo.
9. Fleschenberg, A. (2020). *Reviewing political patriarchy and womens political mainstreaming in Asia – breaking barriers, fighting blind spots, carving opportunities*. Women, Policy and Political Leadership.
10. Gazetić, A. (2008). *Patrijarhat nekad i sad: tranzicija i tradicijski običaji*. Pregledni rad, Tuzla. *Tranzicija*, Vol. 10 No. 21-22, 2008.
11. Hartley, J. (2010): *Political leadership*. In *The new public leadership challenge* (pp. 133-149). London: Palgrave Macmillan UK.
12. Ivanović, P. (2020). *Vademekum teorije liderstva*. Univerzitet Crne Gore. Ekonomski fakultet. Podgorica.
13. Jalalzai, F., i Krook, M. L. (2010): Beyond Hillary and Benazir: Women's political leadership worldwide. *International Political Science Review*, 31(1), 5-21.
14. Johnson, C. i Williams, B. (2020): Gender and Political Leadership in a Time of COVID. *Politics and Gender*, 16(4), 943-950.
15. Joshi, D. i Goehrung, R. (2018). Conceptualizing and measuring women's political leadership: From presence to balance. *Politics and gender*, 14(3), 350-375.
16. Jović, L. (2020). *Sličnosti i razlike političkih preferencija studenata Sveučilišta u Zagrebu i njihovih roditelja*. Fakultet hrvatskih studija, Sveučilište u Zagrebu.
17. Karapetrović, M. (2019). Istorija borbe za prava žena i rodnu ravnopravnost. U S. Gavrić i A. Ždralović (ur.), *Uvod u rodne studije. Teorija, pravo, politika – za*

- studentice i studente društvenih nauka* (str. 15–37). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Pravni fakultet.
18. Marković, A. (2020). Prekarizacija i neka pitanja društvene strukture i društvenih nejednakosti. Pregledni naučni rad. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*. Vol. XXXIX / 2-3 / 109-126, DOI: 10.47152/ziksi202023 UDK: 316.344.26/27.
 19. Masciulli, J., Molchanov, M. A., and Knight, W. A. (2016): Political leadership in context. In *The Ashgate research companion to political leadership* (pp. 3-27). Routledge.
 20. Metzinger-Čendo, T., Toth, M. (2020). *Metodologija istraživačkog rada za stručne studije*. Veleučilište Velika Gorica. Velika Gorica.
 21. Miftari, E. 2015a. *Politička participacija žena u Bosni i Hercegovini*. Sarajevski otvoreni centar i Fondacija Cure: Sarajevo.
 22. Mihaljević, D., Planinić, M., Ljubičić, R. (2023). *Feministička analiza položaja žena u BiH s kratkim osvrtom na povijesni razvoj ženskih pokreta*. Pregledni članak, UDK: 141.72 (497.6), Mostariensia, 27 (2023.) 2, str. 189–215.
 23. Mihaljević, D. (2019). Politička participacija žena u Bosni i Hercegovini. *Treća: Feministička promišljanja rada/ issn: 1331-7237 / 2019 xxi 1/Centar za ženske studije*.
 24. Milinović, J. (2017). *Liderke izbliza*. Prilog proučavanju liderstva žena u Bosni i Hercegovini. Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo.
 25. Mitrović, Mitra (1945). *Pravo glasa žena dokaz i oruđe demokratije*, Centralni odbor AFŽ-a Jugoslavije. Beograd.
 26. Morrell, K., and Hartley, J. (2006): A model of political leadership. *Human Relations*, 59(4), 483-504.
 27. O'brien, D. Z., and Rickne, J. (2016): Gender quotas and women's political leadership. *American Political Science Review*, 110(1), 112-126.
 28. Omanović, A. (2015). *Zastupljenost žena u politici*. Udruženje Infohouse: Sarajevo.
 29. OSCE, (2013). *Organisation for security and co-operation in Europe*. Mission to Bosnia and Herzegovina. Učešće žena u političkim procesima. Članak.
 30. Paulová, I. And Ml̄kva, M. (2011): Leadership-The key element in improving quality management. *Quality innovation prosperity*, 15(1), 27-36.
 31. Pierce, J., Newstrom, J. (2008). *Leaders and the Leadership Process*. Sixth edition. McGraw Hill.
 32. Pejtmen, K. i Mastilović, R. (2001). *Polni ugovor*. Feministička 94.
 33. Radović Marković, Mirjana (2007), „Women Entrepreneurs and Managers in Serbia“, chapter in the book “*The Perspective of Women’s Entrepreneurship in the Age of Globalization*”, United States, 2007, 77-87 str.
 34. Selimović, J., Kovačević, J., Veselinović, Lj., Šestić, M., Kurtić, E., Mahmutćehajić, F. Izmirlija, M. (2021). *Zastupljenost i angažman žena na liderskim pozicijama u javnim preduzećima u vlasništvu Federacije Bosne i Hercegovine*. Izvještaj o rodnoj analizi. Univerzitet u Sarajevu. Ekonomski fakultet u Sarajevu, Sarajevo.

35. Stevanović, L. (2011). *Žene kroz istoriju Balkanskog patrijarhata*. ProFemina zima/proleće.
36. Stojaković, G. (2013). *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena (1945- 1953)*. Zavod za ravnopravnost polova, Novi Sad.
37. Šinko, M. (2007). „Žene u parlamentima – globalna perspektiva“. *Politička misao*, 44 (2), 71–92.
38. Tafvelin, S. (2013). *The transformational leadership process. Antecedents, Mechanisms, and Outcomes in the Social Services*. Umea Universitet. Umea Sweden.
39. Taljanović, A. (2010). *Žena u politici BiH*. Sarajevo.
40. Veličković, M. (2015). „1992–1995: od puta prema ratu, do puta prema miru“. U: *1995–2015: Žene i politički život u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini*. Ur.: Saša Gavrić i Maida Zagorac. Sarajevski otvoreni centar i Agencija za ravnopravnost spolova BiH: Sarajevo, str. 16–36.
41. Vidaković, D. (2011). Sufražetkinje i pokret za ženska prava. Stručni rad, *Essehist: časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, Vol. 3 No. 3.
42. Ždralović, A., Gavrić, S. (2019). *Rodna ravnopravnost: Teorija, pravo, politike. Uvod u rodne studije za studentice i studente društvenih nauka u BiH*. Gender Sarajevski centar, Sarajevo.